कविकुलगुरू - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

॥श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीगोकुलेशपदपद्ममधुव्रतेन तारामभिधेन कविना शिवरामधाम्ना ॥ विदग्धलोकोपकृतये क्रिय-
ते स्फुटबोधिनी टीका विदग्धमुखमंडनसंज्ञकस्य ॥१॥ विमत्सराणां विदुषां विनोदी कामपास्तां ॥ सुदुर्धियोनुतां निम-
त्यां विदग्धमनोहरा ॥२॥ जैनकृतोस्मिन्ग्रंथे संग्धमूढज्ञातुमनेनोपदर्शिता ॥ विदग्धमनोहराख्यां स्फुटहृद्यं यमेतद्ग्र-
कुरुते ॥३॥ इह ग्रंथस्य कर्ता निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं कायिकवाचिकमानसिकपापापहारित्वरूपं स्वेष्टदेव-
ताप्रणामं मंगलमाचरति ॥ सिद्धौषधानीति ॥ शौद्धोदनेः शाक्यमुनेः प्रवचनानि प्रकृष्टानि वचनानि

॥सिद्धौषधानि भवदुःखमहागदानां पुण्यात्मनां परमकर्णरसायनानि ॥ प्रक्षालनैकसलिला॥
॥निमनोमलानां शौद्धोदनेः प्रवचनानि चिरंजयंति ॥१॥

वचनानि जैनसूक्तानीति यावत् ॥ चिरं चिरकालं तत्पर्यंतं सर्वोत्कर्षेण वर्त्तंत इत्यर्थः ॥ शाक्यमुनिस्तु यद्व्यम-
रः ॥ कीदृशानि प्रवचनानि भवदुःखमहागदानां सिद्धौषधानि ॥ भवस्य संसारस्य जन्मनो वा दुःखान्येव महा-
रोगा महारोगास्तेषां सिद्धौषधानि औषधानि रसयोगाये प्रकारहितानीत्यर्थः ॥ भवः क्षेमेशसंसारसत्ता-
सु प्राप्तजन्मासु इति मेदिनी ॥ रोगव्याधिगदामयइत्यमरः ॥ महारोगास्तु रोगा भवंति ॥ एतेन कायिकपापाप-
हारित्वमुक्तं भवति ॥ पुनः कीदृशानि ॥ पुण्यात्मनां परमकर्णरसायनानि ॥ पुण्यात्मनां सुकृतिनां परमानि उत्कृष्टा-

१

Acc. No. ~~1452~~
Title - विदग्ध मुख मण्डन
~~Author~~ - धर्मदास.
~~Date~~ - ?
Sub - Poetry.
folio - ३९.
Xerox - ~~77~~

K K S U LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1561
Dist. Nagpur

Checked 2012

निर्मलानि कर्णयोः रसायनानि श्रवणपुटपेयानीत्यर्थः ॥ साधूनां हितं कर्णद्वारा भवति। एतेन वाचिकपापहारित्वमुक्तं ॥ पुनः कीदृशी। मनोमलानां प्रक्षालनैकसलिलानि। मनसि स्थितो मलो येषां ते मनोमलाः। मलिनचित्ताः तेषां प्रक्षालनं प्रकर्षेण क्षालनं निर्मलीकरणं तदर्थमेका निश्चला निपुणस्यानीति यावत् ॥ एके मुख्यान्यकेवला इत्यमरः ॥ मनोनिर्मलीकरणान्मानसिकपापहारित्वमुक्तं ॥ नन्वत्रौदृशैः स्वरूपादितत्कर्मप्रशंसादिकमनुक्त्वा वचिस्तरवचनप्रशंसा कथमुक्तेत्युच्यते ॥ महापुरुषाणां स्वरूपादिकं तत्क्रियादिकं च सर्वमेकैकस्यापि कोटिकल्पैर्वा वक्तुं न शक्यमेव। तदुक्तं भागवते ईश्वराणां वचः सत्यं तथैवाचरितं क्वचिदिति ॥ सज्ञानां वचनं तथ्यमिति स्मृतेः ॥ एतेन महासाधुवाक्यपरिपालनद्वारा सकलाभीष्टसिद्धिः सूचितेति भावः ॥ संगः सर्वात्मना त्याज्यः स चेत्त्यक्तुं न शक्यते ॥ स सद्भिः सह कर्तव्यः संतः संगस्य भेषजमिति निरुक्तं ॥ साधवो हृदयं मह्यं साधूनां हृदयं त्वहमिति दुर्वाससं प्रति विष्णूक्तेश्च स्वस्याकृविस्या अद्वितीयभक्ता दैन्येन साधून् स्तौतीति ॥१॥ जयंतीति ॥ सुकृतस्य पुण्यस्य केतनं भाजनं यथा स्यात्तथा स्यात्तथा संतः साधवो जयंति ॥ कीदृशाः संतः। परार्थसंपादनसद्भूतस्थिताः ॥ सत्साधौ विद्यमाने चेत्यमरः ॥ एवंविधान् साधून् प्रलसच्छ्लोका दैन्यवचोगिरिः प्रस्तौति ॥ क्रूरस्येति ॥ क्रूरे रक्तीति वृत्तीति क्रूरस्य ॥ क्रूरस्य पतत्रारं [illegible] लेन च क्रूरस्य नीरं क्रूरस्थला रस्य उपमायलिन तत्क्रूरस्य नीरोपमं तथा निम्बं गुननं पच्यतीति क्रूरस्य नीरोपमावि

२

न्यदर्शिनः कवेः पंडितस्य संख्यावान् पंडितः कविरित्यमरः ॥ गिरः सरस्वत्यो जयंति गीर्वाग्वाणी सरस्वतीत्यमरः ॥ कीदृश्यो गि
रः वैदग्ध्यस्य चतुरस्य भावो वैदग्ध्यं चातुर्यं तेन भरसा निर्यासा ता ॥ चातुर्यविशेषोल्लासमा इत्यर्थः ॥ २ ॥ इदानीं खलानां मु
खे वर्तमानामपि परगुणकथनाल्लसा जिह्वामालोक्य कविः साश्चर्यमुत्प्रेक्षते इति तृतीयश्लोकेनाह ॥ आकालेति ॥ ख
लमुखे खलानां मुखे दुर्जनानां वदने सतीमपि घमानामपि जिह्वा रसना परगुणान् परेषां गुणान् कथं कथयितुमकान
समर्था जातो लोहशलाकया लोहस्य कीलेन विद्धा नु नास्ति ॥ विद्धेव यथा विद्धा कीलिता भवति तथा संलक्ष्यत इत्याश्च
॥ जयंति संतः सुकृतैकभाजनं परार्थसंपादनसद्व्रतस्थिताः ॥ करस्थनीतोपमविश्वदृश्वनो जयंति वैदग्ध्य ॥
॥ गुणः कवेर्गिरः ॥ २ ॥ ॥ ॥ यं ॥ पिशुनो दुर्जनः खलस्त्यमरः ॥ अत्याश्चर्यमिति विस्मिता पुनः पुनरुत्प्रे
क्षते ॥ किंच महोपलेन महता पाषाणेन सेतुबंधनावसरे हनुमता द्विभिः आक्रांता संघीकृता ॥ पाषाणः प्रस्तरग्रा
वा पत्थर उपलः इत्यमरः ॥ किंवा दुर्वासमुनिना शापिता अघोरस्य च मयाकस्या पिशुना न वाच्या इति ॥ एवंविधः
शापेन ग्रस्ता ॥ तः ॥ पापे वसंलस्य ता ॥ किंवा सततस्वभावः सातत्यं नैरंतर्यमिति यावत् ॥ न तेति खेदेन तुलाना
पासु निर्लिता सुंदरी कृता ॥ यथा प्रमाणपत्रादिषु लेखासु द्राक्षियते तथा कृता किं ॥ किं वा समुद्रमथनावसरे ॥ द्विजिह्वोसर्प
स्तनकाविल्लकेः सर्पाणां विषैरेवा हलगादिभिः खलानां जिह्वापि मूर्छिता नीता प्राप्तिता ॥ किं वा तत्रैव सर्परूपैरंतकुरुस्ततु

२

3

भिः स्थूलसूक्ष्मभेदैर्बहुधा तिष्ठती अतः परेषां गुणान्कथयितुमक्षमेत्यर्थः ॥३॥ नहि सर्वे खला भवंति इह खलु नाकृतिः पुरुषेषु
मध्यमो धर्मो नाम भेदेन त्रैविध्यं प्रदर्शयन्नाह ॥ इहेति ॥ इह लोके कृतं जानंतीति कृतज्ञाः अनेके बहवः पुरुषाः सततं स
र्वदा उपकर्मणि पुरुषेषु परस्तिं प्रत्युपकारं कुर्वंतः क्रियमाणानिच्छंतीति संत उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गु
णः इति स्मृतेः तस्मादेवंविधा मध्यमा जगति संसारेऽनेके सुधियो व्यवहारचातुरी युक्ता धीर्येषां ते सुधियो व्यव
हारकुशला निवसंत्येवेति सस्य ॥ एवं कारेण धारणे ॥ आत्मार्थे को न जीवतीति स्मृतेस्तस्मादेते निरुपकाः ॥ ते यथा

॥आक्रांतेन महोपलेन मुनिना शापेन दुर्वाससा सातत्येन समुद्रितेन जतुना नीतेन वज्रच्छविं विषैः ॥ बद्धेवात ॥
॥गुरुभिः परगुणान्वक्तुं नशक्ता सती जिह्वा लोहशलाकया खलमुखे विद्धेव संलक्ष्यते ॥३॥ इह लोके ।
॥सत्यं सततमुपकारिण्युपैरतिं कृतज्ञाः कुर्वंतो जगति निवसंत्येव सुधियः ॥ कियंतस्ते संतः सुकृतपरिपा ।
॥कप्रणयिनो विना स्वार्थं येषां भवति परस्य व्यसनिता ॥४॥६॥ ॥विधाः संतः सत्पुरुषाः कियंतो विर

ला इत्यर्थः ॥ ते के ॥ येषां स्वार्थं विना परस्य व्यसनिता । व्यसनं विपद् अस्यास्तीति व्यसनी । व्यसनिनो भावः व्यसनिता ।
परोपकारस्य परस्य व्यसनिता । परस्य व्यसनिता भवति । व्यसनं विपद्भ्रंश इत्यमरः । कीदृशाः संतः । सुकृतपरिपाक
प्रणयिनः । सुकृतस्य सुष्ठु कर्मणः परिपाके फलनिष्पत्तौ प्रणयः प्रेमा येषां ते सुकृतपरिपाकप्रणयिनः । प्रणयास्त्वमी वि
श्रंभयाच्याप्रेमाण इत्यमरः ॥ एते उत्तमाः पुरुषा उक्ताः । साधवो विरला इति नीतावप्युक्तं । साधवो नहि सर्वत्र चंदनं न

4

२

वनेवनइति।।एकेसत्पुरुषाःपरार्थघटकाःस्वार्थंपरित्यज्ययेसामान्यास्तुपरार्थमुद्यमभृतःस्वार्थाविरोधेनये।तेमीमानुष
राक्षसाःपरहितंस्वार्थायनिघ्नंतियेइतिभर्तृहरिणात्रैविध्यमुक्तं।।ँ।।परस्वगुणदोषांश्चनप्रशंसेन्नगर्हयेतइतिभागव
तोक्तंसंचिंत्यप्रवीणःकौखलसुजनौयुगपन्नमस्कुर्वन्नाह।एषइति।।एषप्रत्यक्षसिद्धोंजलिर्मयाबद्धः।किमर्थमित्यपेक्षेतौ
पूर्वोक्तौअसज्जनसज्जनौखलसुजनौ।सभयंविशेषंवंदेनमस्करोमि।कीदृशौतौ।नितांतकुटिलप्रगुणस्वभा
वौनितांतमत्यर्थं।कुटिलोवक्रःप्रगुणऋजुश्चस्वभावौययोस्तौ।आविद्धंकुटिलंभुग्नंवेल्लितंवक्रमित्यपि।ऋजाव

।।एषोंजलिःसभयमसज्जनसज्जनौतौवंदेनितांतकुटिलप्रगुणस्वभावौ।।एकोभियातिनिरभिसंधितवैरिभूतं
।।श्रीसापरंपरमनिर्वृतिपात्रभूतां।।५।५७।

।।जिह्मप्रगुणावित्यमरः।।उभयोरभिवादनेव्यवस्था
माह।।एकमिति।।तयोर्खलसुजनयोर्मध्येएकंप्रथमंअसज्जनंखलंअभियाभीत्यावंदे।भीतिर्भीःसाध्वसंभयमित्य
मरः।।कीदृशमेकं।निरभिसंधितवैरिभूतं।निरभिसंधितंअभिसंधानंकर्तुमशक्योयोवैरीरिपुस्तस्यायंभू
भूतस्तुल्यमेषांदुःसंधानश्चदुर्जनोभवतीतिभर्तृहरिः।।अपरंद्वितीयंसज्जनंप्रीत्याहर्षेणवंदे।कीदृशमपरं।पर
मनिर्वृतिपात्रभूतां।परमोन्यासौनिर्वृतिश्चपरमनिर्वृतिः।परमनिर्वृतेःपरमसुखस्यपात्रभूतंभाजनमित्यर्थः।।
खलसुजनौस्वभावेनतौदुःखसुखहेतूभवतइतिभावः।उक्तंचनीतौपरोद्वेगपरानंदखलसज्जनयोर्द्वयोः।स्वभावएवकारण

[illegible]

३

य घ
अभिसंघातग्राम्यश्चोत्स्वलत्साहात दभिधादनेन मम किं स्यात् इत्यत आह ॥ किमिति ॥ अथ चेति पक्षांतरं । छुदुरिति मेघघै
यदि सगुणज्ञः गुणानुज्ञानातीति गुणज्ञः सुजनः साधुः मां स्वानुभावेन स्वीकरोति स्वकीयत्वेन नांगीकरोति । तदा हतख
लप्रणतावपि । हतमोयः खलः हतखलः हतखलस्य प्रणतिः हतखलप्रणतिः तस्यां हतखलप्रणतौ धि
क्कृतखलजनमस्कारोपि मे मम किं स्यादपि तु न किमपि तत्र दृष्टांतमाह ॥ चारुचरितेन ॥ चारुहृद्येजगदाल्हादकंचशि
तं चनोयस्य स चारुचरितः तेन चारुचरितेन चंद्रेण विकासितं विकासभावं प्राप्तं सत्कुमुदकैरवं । सिते कुमुदे कैरव
श्र= ॥ किं मे घैवा हतखलप्रणतावपि स्यात् सत्स्वीकरोति सुजनः छुदुमां गुणज्ञः ॥ चंद्रेण चारुचरितेन विकासितं स
संकोचितं भवति किं कुमुदं तमोभिः ॥ ६ ॥ प्रीत्यै सतां तनुभावगतावसादः संसृज्यगद्रचनो प्रतिभाङ्कुरू
पं ॥ क्षिप्रावबोधकरणं समभीप्सितार्थं वक्ष्ये विदग्धमुखमंडनमप्रपंचं ॥ ७ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥
मित्यमरः । तमोभिरंधकारैः संकोचितं किं भवति । अपि तु न भवत्येव । तथा मत्कृतकाव्यगुणज्ञो यदि सौहृत्येन स्वीक
रोति तदुर्जनानंगीकारे मम का क्षतिरिति भावः ॥ ६ ॥ सुजनस्वीकारबलमवलंब्य कविर्ग्रंथस्याभिधानं प्रकटय
न्नाह ॥ प्रीत्यै सतामिति ॥ प्रतिभा बुद्धेरुत्कर्षस्तस्यानुरूपं यथा स्यात्तथा । अहं विदग्धमुखमंडनं नाम काव्यं वक्ष्ये ॥ कि
रूसाग्रहच्चैरेनां दुर्ग्रंथभावनां संसृज्य त्यक्त्वा । किमर्थं सतां प्रीत्यै । सतां साधूनां प्रीत्यै परितोषाय । कीदृशोहं । तनुभा
वगतावसादः तेषां साधूनामनुभावो नुग्रहस्तनुभावस्तेन गतः अवसादो विषादो यस्य सः । कीदृशं विदग्धमुखमंडनं ।

४

शिष्यावबोधकरणक्षमं। क्षिप्रं शीघ्रं अवबुध्यत इत्यवबोधः। सम्यग्ज्ञानं तत्करणे तत्संपादने क्षमं समर्थं। पुनः कीदृशं।
ईप्सितार्थं। ईप्सितः अभिलषितोऽर्थो यस्मिन्। विस्तराल्लघीक्षितार्थमिति चेत्तत्राह। अप्रपंचेन विघ्नेत प्रपंचो विस्ता
रो यस्मिन् तत्। अविस्तारमित्यर्थः। विपर्यासे च विस्तारे प्रपंच इत्यमरः॥७॥ अधुना ग्रंथकारो ग्रंथप्रचारार्थं विद
ज्जनो रंजयन् स्वाभिप्रायमाह॥ यदीति॥ हे सुधियः सुजनाः विमत्सरा इति यावत्। विद्वांसो वा सभामध्ये स्था
तुं वक्तुं मनस्विनः तयघाति। सभा सोभरा। हे स्वे वसभापास्थानमेतत्त्वंति स्तां विदुषां मध्ये धाष्ट्र्यं नवकं ज्ञाति
॥यद्यस्ति सभामध्ये स्थातुं वक्तुं मनस्तरां सुधियः॥ तां कलामिव गहीत्वा विदग्धमुखमंडनं विज्ञेयुः ८।
॥आर्या स्यात्सम स्यान्च २ द्विर्व्यस्तां ३ द्विः समस्तकं ४॥ तथाप्यन्ये सम सेन्ये ५ द्विर्व्यस्तकं समस्तकं॥६।७॥
॥द्विः समस्तकयस्ता ७ मैत्री लापुष्पभिन्नकं॥९॥ नुष्टुभेदकाः मोज स्त्री ११ सोलेखा १२ रंसकौतुकं॥१३।१४॥
॥प्रमाणी नारसमं १४ प्रमाणी १५ भम्बोत्तर १६ तथा। आदिमध्योत्तराख्ये द्व १७।१८ अंतोत्तरमतः परं॥१९।१५॥
॥कृत्यिलापन्तु २० तिरश्चेव विषमं २१ वृत्तनामकं २२ नुगमस्यात्तस्त्र्यंचतो कृं २४ चसोत्रं २५ गौरी यमकखंजे २७॥१२॥
॥वर्णमाख्यातस्रैर २८ नेह श्लोकोत्तर २९ मतः परं॥ खंडपादो हरे ३१।३२। चक्रं ३३ पद्मं ३४ काकपदं ३५ तथा गोमूत्री ३६ स
र्वतोभद्रो यत्र भवति॥ तां कलंगदीत्वा यथा सहृदस्तिगंम्यतेतत्थेदं विदग्धमुखमंडनं गहीत्वा अवधार्य विज्ञेयुः। उपविष्टो भू
वत। विस्तरेऽपवर्गाने॥८॥ अथैवरम्भेन क्षमाणान्यनुक्रमात् आह यदीति॥ तदिदं इति शेषः॥ अक्षराणां लक्षणमयैवक्ष्य

वर्णानिरेखास्योचस्वेति द्व।१

खंडोत्तरं पादोनारं चेति द्व।२

आद्युत्तरं मध्योत्तरं चेति द्व।५

शाब्दीयं रासकजं चेति।४

॥श्रुतबोधटीका॥४॥

४

7

१५॥ पदपादार्थगूढकं॥ पदगूढं॥ पादगूढं॥ अर्थगूढं मिश्रयं॥ अपह्नुतिसहितं बिंदुमदित्यर्थः॥१६॥ लिंगसुब्वचनस्य च॥ लिंगगुप्तं
सुब्वचनगुप्तं॥ चकारालिङ्वचनगुप्तं चेति त्रयं॥१७॥ चकारात्स्वरस्थानव्यंजनयोश्च्युतकं ज्ञेयमित्यर्थः॥१८॥ दत्तु देवाः॥ अत्र ताव
देकेन व्यस्तसमस्तजातीयोलक्षणमाह॥ पद्मेति॥ विभक्त्यंतं पदं॥ केवलेन पदविभागेन पदानां विभागः पदविभागस्तेन
यत्स्पष्टं प्रश्नं अन्यविशेष्यस्तं विदुर्जानीयुः॥ विदुहोनो पदविभागमकृत्वा यत्समुदायेन समस्तेन पदेन पृच्छ्यते प्रश्नः क्रिय
ते तं प्रश्नं समस्तसंज्ञकं विदुरित्यर्थः॥१९॥ तत्र व्यस्तसमस्तप्रश्नयोर्मध्ये तावद्व्यस्तयोदाहरणद्वये प्रथमस्योदाहरणमाह॥१९

विविधमित्यर्थः

॥ वीतोत्तरं ३७ गतप्रत्यागतं ३८ बैंदु॥ वर्धमानाक्षरं ३९ तद्दीपमानाक्षरं ४० तथा॥१४॥ शृंखलं ४१ नागपाशं च ४२
॥ चित्रं ४३ संसुद्धं ४४ मेवं च॥ प्रहेलिका ४५ तथा ह्य ४६ कालसारा ४७ द्यूणितिं ४८॥१५॥ अजमारादि कूगूढं ४९ पदे
॥पादार्थगूढकं॥ ५०।५१।५२॥ स्तुतिनिंदा ५३ तथा न्यार्थं ५४ सहापह्नुतिबिंदुमत्॥१६॥ क्रियाकारकसंबंधगुप्ता ५६।
॥५७।५८ न्यामंत्रितस्य च॥५९॥ गुप्तं तथा समासस्य ६० लिंगसुब्वचनस्य च ६१।६२।६३॥१७॥ मात्रा ६४ बिंदुवि
॥सर्गाणां ६५।६६॥ न्यातकानां स्वरस्य च ६७ स्थानव्यंजनयोश्चापि च्युतदत्ताक्षरं ६९ तथा॥१८॥ द्वयो दत्ताक्ष
॥स्पष्टं पदविभागेन केवलेनैव यत् च वेल॥ विदुर्व्यस्तसमस्तं यत्समुदायेन पृच्छ्यते॥१९॥ प्रजायां किंपदं प्रोक्तं
॥मस्तानं कोविभक्तौ रः॥ का आयुधं तया स्यात् प्रलंबासुरविद्विषः॥२०॥ सुनासीर॥ ५॥ ५५॥ ५॥ ५॥

विविधं

जायामिति॥ कस्य नपुंसकस्य कमपि विदांसं सुनासीरदस्यैकस्मिन्नेव पदविभागेन पृच्छ्यति॥ प्रजायां किंपदं प्रोक्तमिति संबंध
ः पुरुषः पदविभागेन सुः इति प्रत्युत्तरं ददाति॥ सुशब्दस्याव्ययप्रजायां प्रजने सूवती॰ इत्यमरः॥ पुनः पृच्छति॥ अस्त्रेन सीना
म्यां रहितं उरो वक्षः कीदृगभवति॥ प्रत्युत्तरं॥ ना॥ पु[illegible]मान्॥ पुनः पृच्छति॥ प्रलंबासुरविद्विषो बलभद्रस्य आयुधं तया॥
आयुधस्याभावः आयुधता तया कः स्यात्॥ इति पृष्टे प्रत्युत्तरं सीरो हलं॥ हलः फालवहः सीरयोतिविक्रमादित्यः॥ बलभद्रः प्रवेदं भद्रस्यमप॥२०॥

8

व्यस्तप्रश्नस्य द्वितीयमुदाहरणमाह ॥ क इति ॥ दुःखेनाढ्यो दुराढ्यस्तस्य दुराढ्यस्य दुःखेनोदरपोषकस्य । मोहाय अज्ञानाय कः
इति पृष्टे । रामानुराग इत्यत्र कस्मिन्नपि पदविभागः । रामा । नुराग । इति । पदचतुष्टयं तत्र प्रथमप्रश्नस्योत्तरे । रा । वित्ते ।
रैन्ना द्रव्यमादृतिरूपं सौपरे । राः पुंसि स्वर्णवित्तयोरिति मेदिनिः ॥ पुनः पृच्छति ॥ मुरस्य नाम्नो दैत्यस्य विद्वेष्टुः मुरविद्विट्
मुरारिः द्विषो मुरारेः प्रिया का इति पृष्टे प्रश्नोत्तरं । मा । लक्ष्मीः । प्रश्नस्य वितर्के उतापो हो किं पदमिति पृष्टे प्रश्नोत्तरं । नु । चातुः २
इति । नु पृच्छायां विकल्पे च इत्यमरः । हत छदोऽधरः ओष्ठाधरौ तु रदनछदौ दशनवाससी इत्यमरः । हत छदस्याधरस्य
भूषणमलंकारः कः । इति पृष्टे प्रश्नोत्तरं । रागः । मलिनमाला विलोमे ॥ एवं प्रश्नचतुष्टयानां केवलैकपदविभागेन प्रश्नोत्तरं

॥ को दुराढ्यस्य मोहाय कः प्रिया मुरविद्विषः ॥ पदं प्रश्नवितर्के किं को हतच्छदभूषणं ॥ ७ ॥ रामानुरागः ॥ इति व्यस्त

॥ जातिः ॥ अपि सेविता द्विजिह्वैः कदापि के यान्ति न विकारं ॥ विघृष्यमानतनवः स्वगुणैरधिकं विराजन्ते ॥ ८ ॥ मलयतरवः ॥

इतमिति । एवमन्यत्रापि ज्ञेयं ॥ २७ ॥ इदानीं समस्तप्रश्नस्योदाहरणद्वयं द्वाभ्यामाह ॥ अपीति ॥ द्विजिह्वैः सर्पैः सेविता
अपि । कदापि कस्मिन्काले के विकारं विरूतिं न यान्ति ॥ न प्राप्नुवन्ति । या प्रापणे । कादृशाः । के । विघृष्यमानतनवः ।
छेदनमोटनघर्षणादिभिः विघृष्यमानतनुः शरीरं येषां ते तथापि स्वगुणैः सौरभ्यशैत्यादिभिरधिकं यथा
स्यात्तथा विराजन्ते दीप्यन्ते । राजृ दीप्तौ । द्विजिह्वौ सर्पसूचकाविप्यमरः । एवं पृष्टे प्रश्नोत्तरं । मलयतरवः । मल
याचलवृक्षाश्चन्दनानीत्यर्थः ॥ २२ ॥

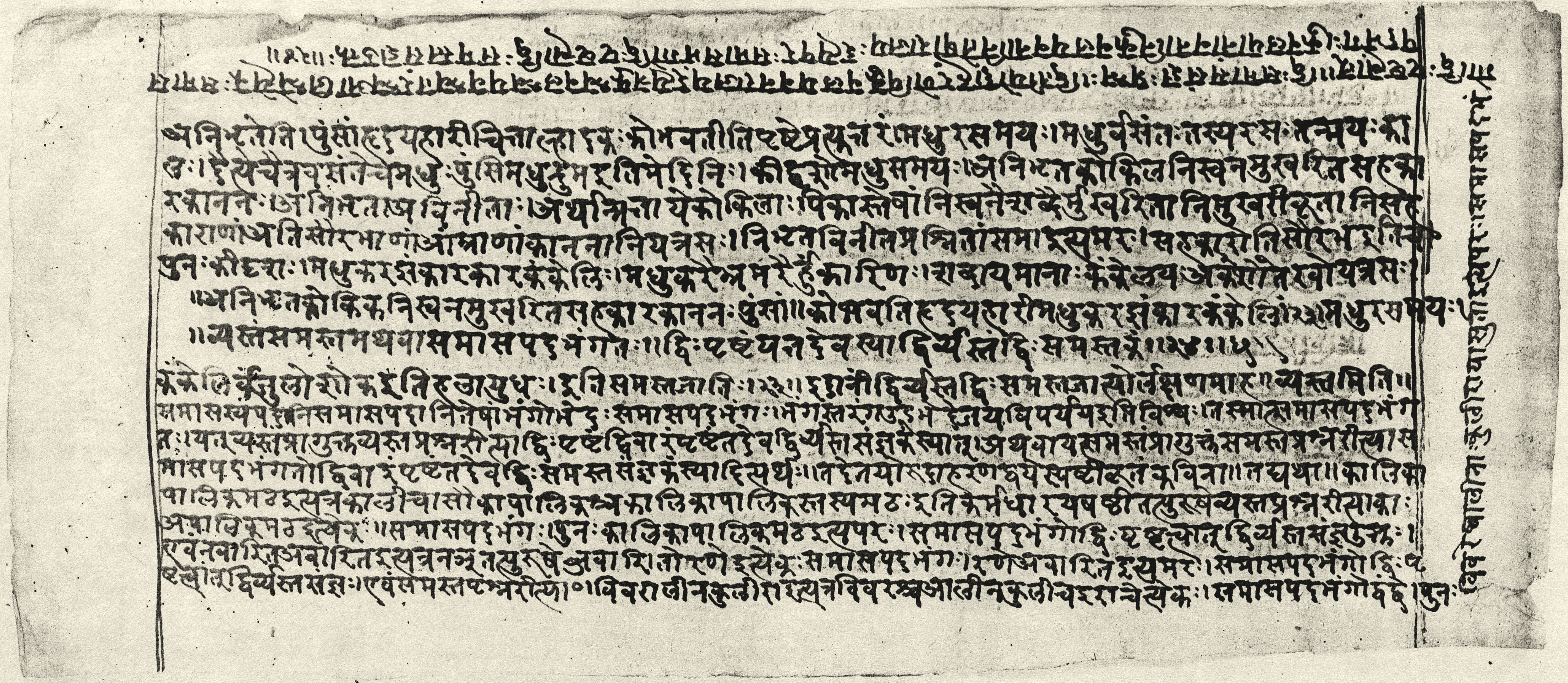

अनिभृतेति पुंसां हृदयहारी चित्ताह्लादक: कोभवतीति प्रश्ने प्रसूनरं मधुरससमय: । मधुर्वसंत: तस्य रस: तन्मय: का
ल: । इत्येचैत्रचसंतेचमधु: पुंसि मधु तु मद्ये ति मेदिनि: । कीदृशो मधुसमय: अनिभृत कोकिल निस्वन मुखरित सहका
रकानन: । अनिभृता अविनीता: अधृष्टा ये कोकिला: पिकास्तेषां निस्वनैश्च शब्दैर्मुखरिता निमुखरीकृता निसह
काराणां अतिसौरभाणां आम्राणां काननानि यत्र स: । निभृत विनीत प्रश्रितास्समा इत्यमर: । सहकारो ति सौरभ इति
पुन: कीदृश: मधुकरझंकारकारकंकेलि: मधुकरै भ्रमरैर्हुंकारिणि: शब्दायमाना: कंकेलयो अशोकतरवो यत्र स: ।
॥ अनिभृत कोकिल निस्वन मुखरित सहकार कानन: पुंसां ॥ कोभवति हृदयहारी मधुकर झंकारकंकेलि: ॥ मधुरसमय: ५
॥ व्यस्त समस्त मथवा समास पद भंगत: ॥ द्वि: पठ्यते यत्र देवस्याद्द्विर्व्यस्तं द्वि: समस्तकं ॥२५॥ ५

कंकेलि: कुसुलोशोक इति हलायुध: । इति समस्त जाति: ॥२५॥ इदानीं द्विर्व्यस्त द्वि: समस्त जाते र्लक्षणमाह ॥ व्यस्तमिति ॥
समासस्य पदानि समासपदानि तेषां भंगो भेद: समासपदभंग: । भंगस्तरंगवद्भेदे जय विपर्यये इति विश्व: । तस्मात् समासपद भंग
त: । यत् व्यस्तं प्रागुक्त व्यस्त प्रश्नरीत्या द्वि: पठ्यते द्विवारं पठ्यते देव द्विर्व्यस्त संज्ञकं स्यात् । अथवा यत्समस्तं प्रागुक्त समस्त प्रश्नरीत्या स
मासपदभंगतो द्विवारं पठ्यते देव द्वि: समस्त संज्ञकं स्यादित्यर्थ: ॥ तदेतयोरुदाहरणद्वयं स्पष्टीकृतं कविना ॥ तद्यथा ॥ कापालि
पालिकमठ इत्यत्र कापालीचासौ कपालिकश्च कापालिकापालिकस्तस्य मठ: इति कर्मधारयषष्ठी तत्पुरुष व्यस्तप्रश्नरीत्या का
अपालि कमठ इत्येक: ॥ समासपदभंग: । पुन: कापालिकापालिकमठ इत्यपर: । समासपदभंगो द्वि: पठ्यत्वात् द्विर्व्यस्त संज्ञ उक्त: ।
एवं नवा रितं अवारितं इत्यत्र नञ् तत्पुरुषे अवारितोरणे इत्येक: समासपदभंग: । रणे अवारिते इत्यपर: । समासपदभंगो द्वि: प
ठत्वात् द्विर्व्यस्त संज्ञ: । एवं समस्त प्रश्नरीत्या । विवराजीन कुलीरा इत्यत्र विवरे शालीना कुलीराश्च इत्येक: । समासपदभंगो द्वि: । पुन:

विवरे शालीना: कुलीना यासु ता इत्यपर: समासपदभं

गो द्वि: रष्टवान् ॥ द्वि: समाससंज्ञ: प्रथम: । द्वितीयोदाहरणे पिकुवलयवनराजय इत्यत्र कुवलयवनलक्ष्मयवनलक्ष्म आ इत्येतेन: समास
पदभंग: । कुवलयानां वनानि कुवलयवनानि तेषां राजय: इत्यपर: समासभंगो द्विपदस्त्वाद्द्वि: समस्तसंज्ञ उक्त: ॥२४॥

५

काशिकापाठिकमठः।श्रीः २५

लयो द्विर्व्यस्तादिः समस्तप्रश्नयोस्तावद्द्विर्व्यस्तप्रश्नस्याद्यस्तुदाहरणमाह॥ वर्षास्विति। एकदा मेघागमं दृष्ट्वा पार्वती संकरंपृ
च्छ॥ वर्षासु प्रावृट्काले का भवतीति पृष्टे प्रत्युत्तरं। कालिका। मेघजालमित्यर्थः। मेघजालेपि कालिके इत्यमरः। निर्मधु
मधुरहितं अब्जं कमलं कीदृगिति पृष्टे प्रत्युत्तरे। ~~[illegible]~~ छतीति। अपालि। अपगता अलयो भ्र
मरा यस्मात् तत् अमरैरस्यकमित्यर्थः। कः एको मुख्यः वसुधासहितं पृथिवीयुक्तं शेषं नागविशेषं बिभर्ति धरतीति पृ
ष्टे प्रत्युत्तरं। कमठः। कूर्मः। तदेवोत्तरं पुनरपि पृच्छति। धरणीधरनाथस्य हिमवतः पुत्री मामंत्रयस्वभावाक्यरचेति
ष्टे प्रत्युत्तरं। कालि। हे हैमवती। का ईहे मवती ईश्वरीत्यमरः। अत्र लोके। अस्थिभिर्भस्मभिर्निचितानि व्याघ्रानि अंगा

वर्षासु का भवति निर्मधु कीदृगब्जं शेषं बिभर्ति वसुधासहितं च कः कः॥ आमंत्रय स्व धरणीधरनाथपुत्रीं कोत्रा
स्थिभस्मनिचितां गजनाम्नेय स्यात्॥२५॥ कीदृशो नरहमरस्थलं मतं हारि कुत्र सति भूषणमाभवेत्॥ इति कांतसुर
भः सकार्मुकः कीदृशो भवति कुत्र विद्विषां॥२६॥ ॥नियेषां तेता दृशाश्च तेन नाम्न्य अस्थिभस्मनि

चितां गजनास्तेषां मान्यः। कमठः छत्रादिनिलय इत्यमरः॥२५॥ द्विर्व्यस्तप्रश्नस्य द्वितीयोदाहरणमाह॥ कीदृशमिति।
कान्चननायिका स्वनायकं पृच्छति॥ हे कांत। मनोज्ञस्यामित्यमरः। उरस्थलं धन्वदेशं मतं स्मरमिति वदेति पृष्टे प्रत्युत्तरं। अवारि। नविद्य
ते वारि जलं यत्र ततः कष्टसाध्यजलमित्यर्थः। समानो मरुधन्वानाविसमरः। पुनः प्रश्नांतरं पृच्छति। द्वारि। गृहद्वारे। कुत्र सति
रस्मिन्विद्यमाने भूषणमलंकारो भवतीति पृष्टे प्रत्युत्तरं। तोरणं। आम्रादिपल्लवरचितविताने तोरणो बहिर्द्वारमिद्वारं रस्य
मरः। पुनरपि पृच्छति। सकार्मुकः। कार्मुकेन धनुषा सहितः सकार्मुकः सुभटो योधा विद्विषां शत्रूणां कुत्र कस्मिन् स्थले कीदृशो भवती
ति श्रीमांप्रतीति पृष्टे प्रत्युत्तरं। रणे अजनाशितः। संग्रामे वारयितुमशक्यः। भटा योधाश्च योद्धार इत्यमरः। अथास्त्रियां धेनुश्चा
वाधन्वसरासनकोदंडकार्मुकमित्यमरः। व्यस्तप्रश्नरीत्या द्विःपृष्टस्तोत्तरं व्यस्तस्योदाहरणद्वयमुक्तमित्यर्थः॥२६॥२७॥२८॥

~~[illegible]~~ः॥२६॥२७॥ इति द्विर्व्यस्तपद्यं २८

अवारितोरणे २६

जल्मि ४

६

11

इति द्विर्व्यस्तजातिः॥ इदानीं द्विःसमस्तप्रश्नस्याद्यमुदाहरणमाह॥ पक्षीति॥ पक्षिश्रेष्ठसखीबभ्रुसुरा कथं वाच्याः। पक्षिश्रेष्ठौ प्रसिद्धौ। सखी आली। बभ्रुर्नकुली। सुरा मदिरा। पक्ष्यादय इयः कथं वक्तव्या वदेति पृष्टे प्रत्युत्तरं। विवरालीनकुलीराः॥ विः पक्षी। वि विष्किर पतत्रय इत्यमरः। वरः श्रेष्ठः। आली सखी। आलिः सखी वयस्या चेत्यमरः। नकुली बभ्रुः। विपुले नकुले विष्णौ बभ्रुः स्यात् पिंगले त्रिष्वित्यमरः। इरा सुरा। इरा भूवाक्सुराप्सु स्यादित्यमरः। पुनरपि पृच्छति। ज्येष्ठमासि। शोषं शुष्कभावं गताः प्राप्ताः। अल्पमुर्वरितजलं यासु ताः अल्पजलाः भुवः भूम्यः कीदृश्यो वदेति पृष्टे प्रत्युत्तरं। तदेव विवरालीनकुलीराः इति। विवरेषु बिलेषु आलीनाः समंतान्निलीनाः कर्कटाः कुलीरा यासु ताः। स्यात्कुलीरः कर्कटक इत्यमरः॥२७॥ द्विःसमस्तस्यो-

पक्षिश्रेष्ठसखीबभ्रुसुरा वाच्याः कथं वद। ज्येष्ठमासि गताः शोषं कीदृश्योऽल्पजला भुवः॥२७॥ विवरालीनकुलीराः। विश्वं-
भराप्रलंबघ्नव्रीहिमानुषसंयताः। कथं वाच्या भवंत्येता दिनादौ विकसंति काः॥२८॥ कुवलयवनराजयः। द्विःसमस्तजातिः॥

दाहरणांतरमाह। विश्वंभरेति। कश्चन पुरुषः कंचिद्विद्वांसं पृच्छति। विश्वंभराप्रलंबघ्नव्रीहिमानुषसंयतः। विश्वंभरा पृथ्वी। रसा विश्वंभरा स्थिरेत्यमरः। प्रलंबघ्नो बलभद्रः। व्रीहिः अर्थाद्यवः। व्रीहिः सामान्यधान्येषु [illegible] धान्ये च पुंस्ययमिति मेदिनिः। मानुषो नरः। संयत् युद्धं च। स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः। एताः विश्वंभरादयः। कथं वाच्या भवंतीति पृष्टे प्रत्युत्तरं। कुवलयवनराजयः। कुश्च वलश्च यवश्च नरश्च आजिश्चेति द्वंद्वः। कुः पृथ्वी। वलः बलभद्रः। यवः स्थितमेवात्र विशेषः। [illegible] यवौ समावित्यमरः। नरो मानुषः। आजिः संयत् संग्राम इत्यावलिः। पुनरपि समस्तप्रश्नरीत्या पृच्छति। दिनस्यादिर्दिवसस्यादौ दिनादौ सूर्योदयकाले का विकसंतीति पृष्टे प्रत्युत्तरं पूर्वोक्तमेव। कुवलयवनराजय इति। कुवलयवनानि तेषां राजयः श्रेण्यः। स्यादुत्पलं कुवलयमित्यमरः॥ श्रेणी लेखास्तु राजयः॥२८॥ द्विःसमस्तप्रश्नजातिः॥ ५॥ ५॥ ५॥ ५॥ ५॥ ५॥ ५॥ ५॥

८

इदानीं व्यस्तसमस्तप्रश्नस्य लक्षणमाह ॥ दृष्टमिति ॥ यस्मिन्विरीत्या पूर्वं पदविभागेन दृष्टं पश्चात्समुदायेन दृष्टं भवेत् ॥ तत्तूभयार्थ
प्रदर्शनात् उभयोर्व्यस्तसमस्तप्रश्नयोरर्थप्रदर्शनं उभयार्थप्रदर्शनं तस्मात् व्यस्तसमस्तं व्यस्तसमस्तसंज्ञकं प्रश्नं विदुर्जानीयुः ॥
प्रश्नविद इति शेषः ॥ २५ ॥ व्यस्तसमस्तप्रश्नस्योदाहरणद्वयं प्रथममुदाहरणं तदाह ॥ केति ॥ कश्चन पुरुषः कमपि प्रश्नविदं पृच्छ
ति ॥ प्रियेण भर्त्रा रहिता विनाकृता का ॥ वरांगना सुंदरी ॥ धाम्नि गृहे ॥ केन ॥ तनयेन ॥ किंनाम्ना पुत्रेण नंदिता हर्षिता जातेति
पृष्टे प्रश्नकर्त्ताराह ॥ शकुंतला भरतेन ॥ शकुंतला नाम्नी राजपत्नी गृहे पितुर्गृहे भरतेन नाम्ना पुत्रेण नंदिता जातेत्यर्थः ॥
गृहदेहत्विट्प्रभावा धामानीत्यमरः ॥ व्यस्तप्रश्नरीत्या पृष्ट्वा पुनः समस्तप्रश्नरीत्या पृच्छति ॥ सदा सर्वस्मिन्काले ॥ कीदृशेन पुरु

[illegible] दृष्टं पदविभागेन समुदायेन यत्पुनः ॥ विदुर्व्यस्तसम
स्तं तदुभयार्थप्रदर्शनात् ॥ २५ ॥ का प्रियेण रहिता वरांगना धाम्नि केन तनयेन नंदिता ॥ कीदृशेन पुरुषेण पक्षिणां
बंधनं समभिलष्यते सदा ॥ २६ ॥ शकुंतला भरतेन ॥ ५ ॥ ॥ केन पक्षिणां शकुंतानां बंधनं समभिलष्यते वां
छ्यते इति पृष्टे प्रश्नकर्त्ता वदेत् ॥ शकुंतलाभरतेन ॥ शकुंतानां पक्षिणां लाभः प्राप्तिः ॥ शकुंतलाभस्तत्र रतेन तत्परेण ॥ बं
धकेनेत्यर्थः ॥ शकुंतिपक्षिशकुनिशकुंतशकुनद्विजा इत्यमरः ॥ २६ ॥ व्यस्तसमस्तप्रश्नस्योदाहरणमाह ॥ कीदृशमिति ॥ कश्च
न राजपुरुषः कमपि प्रश्नज्ञानं पृच्छति ॥ हे राजन् हृदयहारिकूजितं ॥ हृदयहारि ललितं कूजितं चेति कर्मधारयः ॥ मनोहारिकूजितं
कीदृशमिति पृष्टे प्रश्नकर्त्ता ॥ कलं ॥ अस्फुटमधुरध्वनिः ॥ ध्वनौ तु मधुरास्फुटे कल इत्यमरः ॥ व्यस्तरीत्या पुनः पृच्छति यशसि
कीर्तौ अमले ॥ यशः ॥ सत्यासुहृत्कः मतः सत इति पृष्टे ॥ प्रश्नकर्त्ता ॥ कविः पंडितः ॥ पुनः तव भयाकुलः ॥ कथंचिद्विभीतः भया
कुलः ॥ भयविह्वलः ॥ विपिने कानने कोकिलकीवसतीति पृष्टे प्रश्नकर्त्ता ॥ अहितः शत्रुः ॥ छिद्रिपक्षाहिता भवत्र इस्सुग

८

13

नवरात्रपदस्यमरः ।। व्यस्तरीत्या वारत्रयं पृष्ट्वेदानीं समस्तप्रश्नरीत्या पृच्छति । चः पुनरर्थे । कीदृशो नितरां कलंकेन हीनो भवेदेवेति
पृष्टे प्रत्युत्तरं । कलंकविरहितः । कलंको लांछनं तेन विरहितः विधुश्चन्द्रमा भवेदेव ।। २१ ।। व्यस्तसमस्तजातिः । इदानीं द्विर्व्यस्त
समस्तप्रश्नस्य लक्षणमाह ।। द्विर्व्यस्तमिति । यत्र द्विर्व्यस्तं वारद्वयं व्यस्तप्रश्नरीत्या पृष्टे । पश्चात् । यत्समुदायेनैवेक
चेनाकेवारं समस्तप्रश्नरीत्या पृष्टं भवेत् ।। एवं त्रिधाभिन्नं वारत्रयं पृष्टरूपं पृष्टं लेदैः प्रश्नं द्विर्व्यस्तकसमस्तकं संज्ञं प्रश्न
मुक्तं प्रश्नविभिन्नलिङ्गेषु ।। २२ ।। तावदेतस्याः उदाहरणमाह ।। काविति । केन भवेन पृच्छति । शंकरस्य शिवस्य वलयौ कौ इति
पृष्टे प्रत्युत्तरं । अहीसर्पौ वलयः प्रकोष्ठाभरणं कटकं वलयो स्त्रियामित्यमरः ।। पुनः पदविभागेन पृच्छति । अपयोधरः पयोध

कीदृशं हृदयहारि कूजितं कः सखा यत्रास्ति भूपतेर्मलः ।। कस्तवास्ति विपिने भयाकुलः कीदृशश्च न भवेन्निशाकरः ।
।।२५।। कलंकविरहितः ।। इति व्यस्तसमस्तप्रश्नजातिः ।। द्विर्व्यस्तमेव यत्पृष्टं समुदायेन यद्भवेत् ।। त्रिधाभिन्नं तदेवोक्तं
द्विर्व्यस्तं समस्तकम् ।।२३।। कौ शंकरस्य वलयावपयोधरः कः कीदृक् परस्य नियतं वशमेति भूपः ।। संबोधयोरग
पतिं किं जईच कीदृग्दुर्योधनो न हि भवेद्दृढ कीदृक्चात्म्य ।।२४।। अहीनाहतनयः ।।५।।५।।५।।५।।५।।५।।

ररहितः कः इति पृष्टे प्रत्युत्तरं ना ।। पुनः पृच्छति । नियतं निश्चितं । कीदृक् भूपः परस्य राज्ञो वशं प्रधानतायै ति गच्छति
प्रत्युत्तरं । हतनयः । हतः प्रतिहतो नयो नीतिर्यस्य सः । नीतिरहित इत्यर्थः ।। द्वितीयवारं पुनः पृच्छति । उरगपतीं । उरगराजा
नं संबोधयेति पृष्टे प्रत्युत्तरं । अहीनासर्पाणां इनः प्रभुस्तत्संबुद्धौ हे अहीन । सर्पस्वामिन् ।। च पुनः विजयी कीदृक् इति पृष्टे
उत्तरं । अहतनयः । न हतनयः अहतनयः नीतिमानित्यर्थः ।। च पुनः समुदायेन पृच्छति । हीत्यवधारणे । दुर्योधनो धन
राष्ट्र [illegible] च पुनः कीदृक् न भवेदेवेति पदत्रयाहीतिपृष्टे उत्तरं । अहीनाहतनयः । अहिनाहतः । हीनाहः । नहीनाहः । अहीनाहः

यद्येत्र सखा पुत्रः तस्य तनयः पुत्रो न भवेदेव ।।२३।।

८ वि॰मु॰मं॰

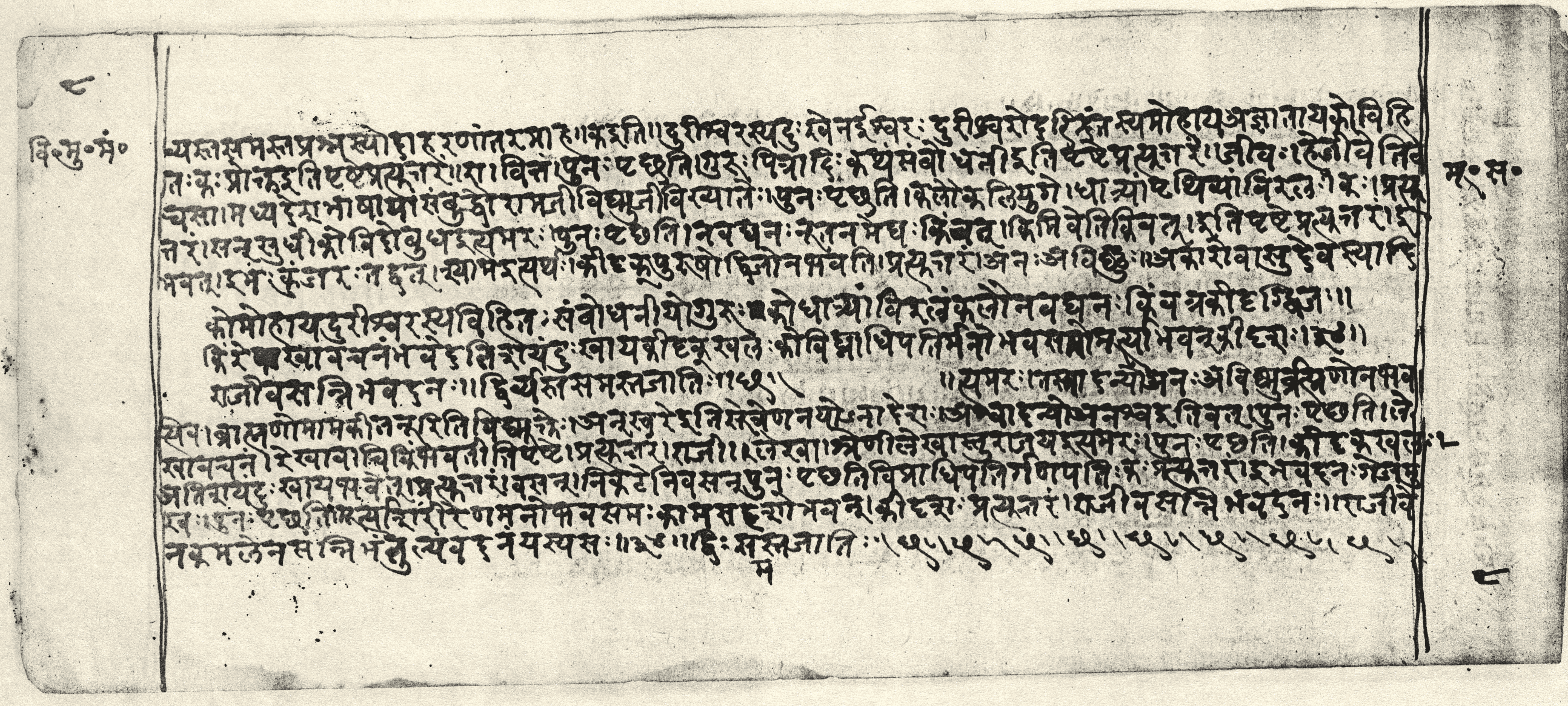

व्यस्तसमस्तप्रश्नस्योदाहरणांतरमाह ॥ क इति ॥ दुरीश्वरस्य दुःखेन ईश्वरः दुरीश्वरो दरिद्रस्तस्य मोहाय अज्ञानाय को विहि
तः कः प्रोक्त इति पृष्टे प्रश्नोत्तरे ॥ स ॥ वित्तं पुनः पृच्छति गुरुः पित्रादिः कथं संबोधनीय इति पृष्टे प्रश्नोत्तरे ॥ जीव ॥ हे जीवेति वि
चस्त ॥ मध्ये दृष्टा भाषा संबुद्धौ रामजी विघ्नजीविन्यातैः ॥ पुनः पृच्छति ॥ कलौ कलियुगे ॥ धात्र्यां पृथिव्यां विरलः कः ॥ प्रश्नो
त्तरे ॥ सन् सुधीः ज्ञो विद्वो बुध इत्यमरः ॥ पुनः पृच्छति ॥ नवघनः नूतनमेघः किं वदन् ॥ किमिवेति विलूतन ॥ इति पृष्टे प्रश्नोत्तरे ॥ इ
भवन् ॥ इभः कुंजरः ॥ नदन् ॥ स्वामस्य सर्थः ॥ कीदृक् पुरुषो द्विजो न भवति ॥ प्रश्नोत्तरे ॥ अनः अग्निहोत्रः ॥ अकारो वासुदेवस्याग्नि

कोमोहाय दुरीश्वरस्य विहितः संबोधनीयो गुरुः को धात्र्यां विरलः कुलीनवघनः किं न व कीदृग्द्विजः ॥
किं रेखा वचनं भवेद् इति सोयं दुःखाय कीदृक् खले कोविद्याधिपतिर्मनोभवसमो मस्याभवन् कीदृशः ॥ २४ ॥
राजीवसन्निभवदनः ॥ द्वियस्तसमस्तजातिः ॥ १६ ॥ ॥ इत्यमरः ॥ तस्मात् इन्यो भनः अविभुक्तसणोनभव

सेव ॥ श्रामणो नामकीलनूपरिति विषमुके ॥ अन् स्वरे इति सूत्रेण नयो ॥ नारेरा ॥ अन्याद्न्योभनभ्व इति वत् ॥ पुनः पृच्छति ॥ ले
खानवनं रेखा वा विदिषावलीति पृष्टे ॥ प्रश्नोत्तरे ॥ राजी ॥ ॥ लेखा श्रेणी लेखा तु राजय इत्यमरः ॥ पुनः पृच्छति ॥ कीदृक् खलः ॥
अतिनायं दुःखाय ॥ एव ॥ प्रश्नोत्तरे ॥ वसन् ॥ निकटे निवसन् पुनः पृच्छति विद्याधिपतिर्गणपतिः कः प्रश्नोत्तरे ॥ इभवदनः गजमु
ख ॥ पुनः पृच्छति ॥ मस्य शरीरेण मनोभवसमः कामसदृशो भवन् ॥ कीदृशः प्रश्नोत्तरे ॥ राजीवसन्निभवदनः ॥ राजीवे
न कमलेन सन्निभं तुल्यं वदनं यस्य सः ॥ २४ ॥ द्विःसमस्तजातिः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १६ ॥ १८ ॥ १६ ॥ १८ ॥ १९ ॥

म॰स॰ ८

15

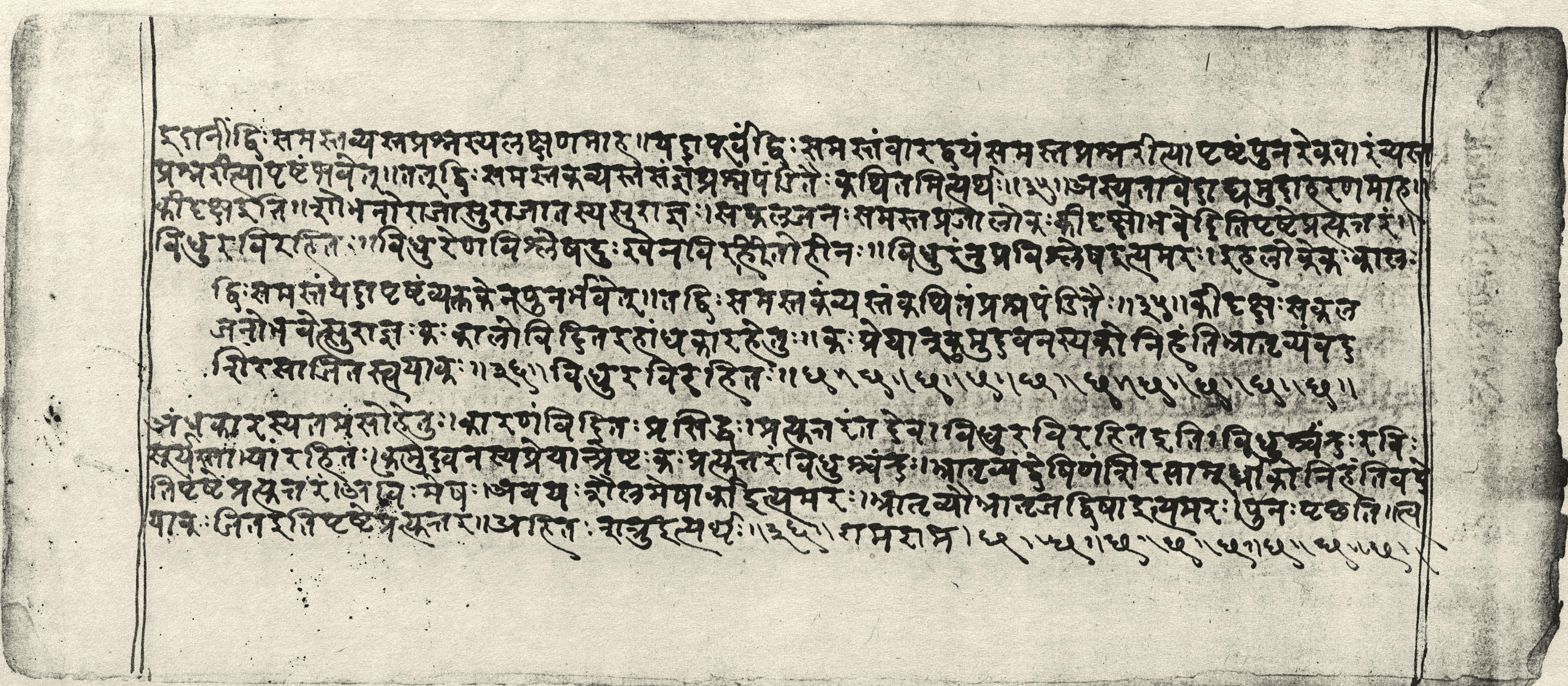

इदानीं द्विःसमस्तव्यस्तप्रश्नस्य लक्षणमाह ॥ यत्र पदं द्विः समस्तं वारद्वयं समस्तप्रश्नरीत्या पृष्टं पुनरेकवारं व्यस्त
प्रश्नरीत्या पृष्टं भवेत् ॥ तत् द्विःसमस्तकव्यस्तं संज्ञप्रश्नं पण्डितैः कथितमित्यर्थः ॥ २४ ॥ अस्य तावदुदाहरणमाह ॥
कीदृक्षः इति ॥ शोभनो राजा सुराजा तस्य सुराज्ञः ॥ सकलजनः समस्तप्रजालोकः कीदृक् शोभते इति पृष्टे प्रत्युत्तरं ॥
विधुरविरहितः ॥ विधुरेण विश्लेषदुःखेन विरहितो हीनः ॥ विधुरं तु प्रविश्लेषे इत्यमरः ॥ इह लोके कः कालः

द्विःसमस्तं यत्र पृष्टं व्यस्तकेन पुनर्भवेत् ॥ तद् द्विःसमस्तकं व्यस्तं कथितं प्रश्नपण्डितैः ॥ २५ ॥ कीदृक्षः सकल
जनो भवेत्सुराज्ञः कः कालो विदित इहांधकारहेतुः ॥ कः प्रेयान् कुमुदवनस्य को निहंति प्रालेयं च दि
नीरसाजितस्य याचः ॥ २६ ॥ विधुरविरहितः ॥ ५ । ७ । ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ७ ॥ ५ । ७ । ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥

अंधकारस्य तमसो हेतुः कारणं विदितः प्रसिद्धः ॥ प्रत्युत्तरं दोषा ॥ विधुरविरहित इति ॥ विधुश्चंद्रः रविः
सूर्यस्ताभ्यां रहितः ॥ कुमुदवनस्य प्रेयान् श्रेष्ठः कः प्रत्युत्तरं विधुश्चंद्रः ॥ आतप्यं दुःखिनां विरसानां को निहंति वदे
ति पृष्टे प्रत्युत्तरं ॥ अभ्रः मेघः ॥ अवश्यायः तौल मेघाको इत्यमरः ॥ आतप्यो आतपज द्विषा इत्यमरः ॥ पुनः पृच्छति ॥ त्व
याचः जित इति पृष्टे प्रत्युत्तरं ॥ आहतः शत्रुरित्यर्थः ॥ २६ ॥ रामराम ॥ ७ । ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ६ ॥

१

वि॰मु॰मं॰

द्विःसमस्तव्यस्तप्रश्नस्य द्वितीयमुदाहरणमाह ॥ संग्राम इति ॥ कश्चन पुरुषः कमपि स्वजनं संपृच्छति ॥ स्फुरन्नूपो ऽसि-
रक्तीयस्य स्फुरदसिलेन स्फुरद्दासिना खड्गेन ॥ संग्रामे युद्धे के हता इति पृष्टे प्रत्युत्तरं ॥ नरकरेणवः ॥ पिशङ्ग स्तोव इति ॥
तेन पौरुषपरकरेणवः हस्तिनः करेणुरिभ्यां स्त्रीनेभे इत्यमरः ॥ पुनः पृच्छति ॥ वनेतेति स्वे दे ॥ निरये नरके ॥ नरस्य पुरु-
षस्य दुःखं पीडां के कुर्युः इति इति पृष्टे प्रत्युत्तरं ददेव ॥ नरकरेणवः ॥ नरकस्य नरस्य भूमेः रेणवः पांसवः ॥ रेणुर्द्वयोः
स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना न द्वयोः रजः इत्यमरः ॥ पुनः पृच्छति ॥ कदापि कस्मिन्नपि काले कस्मिन्नंगे लोम न तनुरुहं नैव भवौ

संग्रामे स्फुरदसिना हताः स्युः के के दुःखं बत निरये नरस्य कुर्युः ॥ कस्मिन्नु भवति कदापि नैव लोम मर्त्यानां केऽज
गति महालघुत्वभाजः ॥ ३७ ॥ नरकरेणवः ॥ द्विःसमस्तव्यस्तजातिः ॥ एकं तु तावचो यत्र भिन्नार्थप्रति
पादकं ॥ प्रश्ने द्विःसमस्तस्य तमेकालापकं विदुः ॥ ३८ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥

नैवोत्पद्यते इति पृष्टे प्रत्युत्तरं ॥ नरकरे ॥ नरस्य पुरुषस्य करे हस्ते ॥ नरक्तं लोम नरोमेत्यमरः ॥ पुनः पृच्छति ॥ जगति सं-
सारे महालघुत्वभाजः ॥ महालघो भावो महालघुत्वं भजन्तीति महालघुत्वभाजः के स्युः इति पृष्टे प्रत्युत्तरं रेणवः
॥ परमाणव इत्यर्थः ॥ स्त्रियां मात्रा त्रुटिः पुंसि लवलेशकणाणव इत्यमरः ॥ ३७ ॥ द्विःसमस्तव्यस्तजातिः ॥ यत्र यस्मिन्
प्रश्ने एकं तु तावत् एकमेव कान्तरेण भिन्नार्थप्रतिपादकं वचः द्विःसमस्तस्य प्रश्ने इदं तं प्रश्नं एकालापकसंज्ञं विदुः जानीयुः ॥

मु॰स॰

१ विदग्धमुखमंडनटीका ॥ २ ॥

17

अथोदाहरणं द्वयश्लोकाभ्यामाह ॥ कीदृशीति। परमपापकर्मभिः अत्यंतपापनिष्ठैः पुरुषैः। अनेकधा अनेकप्रकारं। की
दृशी निरयभूः नरकभूमिः सेव्यते। प्रश्नांतरं। नरकपालरचिता। नरकाणां पाला रक्षका नरकपालास्तैः रचिता कृता। चे
ति पुनः प्रेतराक्षसपिशाचैः इत्येतैर्निर्विशेषैः सेविता पितृकाननस्थली। प्रेतारण्यभूमिः कीदृशीति पृष्टे प्रश्नांतरं।
नरकपालरचिता। नराणां कपालैः रचिता विरचिता इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ केसरेति। केसरो बकुलद्रुमस्तस्य तलेषु अधस्ता
त्संस्थितो मत्तकुंजरः कीदृशो भवति। प्रश्नांतरं। दानवकुलभ्रमरहितः। दानेन मदेन बकुलद्रुमस्याधो भ्रमरा

कीदृशी निरयभूरनेकधा सेव्यते परमपापकर्मभिः ॥ प्रेतराक्षसपिशाचसेविता कीदृशी च पितृकाननस्थली ३९ ॥
नरकपालरचिता ॥ केसरद्रुमतलेषु संस्थितः कीदृशो भवति मत्तकुंजरः ॥ तत्त्वतः शिवभवेश्यलक्षणैरर्जुनः
समितिकीदृशो भवेत् ॥ ४० ॥ दानवकुलभ्रमरहितः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ५ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ७ ॥ ५ ॥ ५ ॥

णां हितः प्रियः ॥ पुनः पृच्छति। समितिसंग्रामे तत्त्वतः इदमित्यं ज्ञानेन लक्षणैस्तच्चिन्हैः शिवं चांकरं वेवेश्य
ज्ञाता अर्जुनः सव्यसाची कीदृशो भवेदिति पृष्टे प्रश्नांतरं ॥ दानवकुलभ्रमरहितः। दानवानां दैत्यानां कुलेऽन्व
येऽभ्रमः स्तेन रहितः ॥ ४० ॥ इत्येकालापजातिः ॥ प्रभिन्नकप्रश्नस्य लक्षणमाह ॥ शब्दार्थेति। यत्र भिन्नं व्यस्तैः पृ
थग्विभागैः रुत्ता प्रभिन्नं भवति पृथक् प्रश्नं स्यात् ॥ यत्तु। समस्तकैः समस्तप्रश्नरीत्या प्रभिन्नं स्यात्। कीदृशैः
व्यस्तैः। शब्दार्थलिंगवचनैः। शब्दार्थश्च लिंगवचनं च। शब्दार्थलिंगवचनानि तैः शब्दार्थलिंगवचनैः। कस्मि

४

वि॰मुं॰मं॰

म॰प्र॰

न्तर्भेदेनार्थ्यर्थस्तस्येत्याप्रभिन्नं। कुत्रचिदेकार्थसमस्तारीसाप्रभिन्नं। कुत्रचिल्लिंगभेदेनप्राभिन्नं। कुत्रचिद्वचनभेदेन
प्रभिन्नं। कुत्रचिच्छब्दार्थलिंगाभ्यांप्रभिन्नं। कुत्रचिच्छब्दार्थलिंगवचनैः प्रभिन्नं। कुत्रचिद्विभक्तिभेदेन प्रभिन्नं यत्तत्प्र
भिन्नसंज्ञंप्रश्नमुच्यतेइत्यर्थः॥ एवंसप्तभेदाः प्रभिन्नकप्रश्नेभवंति॥ शब्दार्थभेदोयथा॥ देवोमेघेसुरेराज्ञीसेनेः
दिवशब्दोमेघवाचीसुरवाचीराजवाचीच॥ लिंगभेदोयथा॥ तपस्युत्कांतोनिघ्नघनाघ्नपुल्लिंगः॥ तपःसांगंतपो
वाचीनपुंसकं॥ वचनभेदोयथा॥ नरइतिप्रथमैकवचनं॥ नराइत्यस्यप्रथमाबहुवचनंचानानरोनरः॥ इतिविभ
क्तिभेदोयथा॥ मासइतिरूपंप्रथमापंचमीषष्ठीविभक्तिषुभवति॥ ४१॥ इतिप्रभिन्नकप्रश्नलक्षणं॥ शब्दार्थलिंग
शब्दार्थलिंगवचनैर्व्यस्तैर्यद्वासमस्तकैः॥ विभक्त्याचप्रभिन्नंयत्तत्प्रभिन्नकमुच्यते॥ ४१॥ निर्जितसकलारातिः
भरि पृच्छतिकोनेकोत्सोयमच्छलिमेघात्ययरुतरुचिरराज्ञायाक्षितिभिरक्ष्यकारिनिशायाः ४२ विधुतारातेजः॥
भिन्नस्योदाहरणद्वयंश्लोकाभ्यामाह॥ निर्जितेति॥ निर्जिताः सकलाः समस्ताअरातयः शत्रवोयेनसः निर्जित
सकलारातिः पृच्छतीति॥ कः एकोमत्स्योः सकलानयंनगच्छतिनप्राप्नोति। प्रभूतरं॥ विधुतारातेजः हे विधुत
रातेनिर्जिताकात्रोऽजः शिवः पुंल्लिंगः॥ अजविहरणाग॥ इत्यमरः॥ पुनः पृच्छति॥ निशायाराज्ञेतिभिरक्षय
कारि॥ अथकारापत्तरिक्षिमितिपृष्टेप्रस्तुतराज्ञाशब्दार्थलिंगभेदेनाह॥ विधुतारातेजः॥ विधोश्चंद्रस्यतारा
णांनक्षत्राणांचतेजः नपुंसकलिंगं॥ कीदृश्याः निशायाः मेघात्ययेन। मेघापगमवर्द्धनरुचिरानिर्मलाआत्राणादिव्यस्याः सा

मघात्तस्याः॥४२॥

४

19

विहगेति। विहगपतिः पक्षिराजो गरुडः कं अहितं शत्रुं हतवान् । प्रसूत्तरं । अहिं सर्पं । जनैः मनुष्यैः सहितं पुरं नग
रं कीदृग्भवति प्रसूत्तरं । बलिरहितं । बलिहस्तांशवः करा इत्यमरः । हे धीमन् बुद्धिमन् विदितं कठिनं किं । प्रसू
त्तरं । अयः लोहं नपुंसकं । यादष्पतिरपि समुद्रोऽपि कीदृग्भयरुत् भवेति वद । प्रसूत्तरं । अहिमकरमयः । सपुमि
क्रूरग्रहास्ते मेषः प्रकुरः पूर्ण इत्यर्थः । शब्दार्थलिंगभिन्नप्रश्नं । शब्दार्थविभक्तिभिन्नस्योदाहरणं द्वयं श्लो
काभ्यामाह । अनुकूलेति । अनुकूलविधायी मनोगतं संपादको दैवतं दैवो यस्य सः । एवं विधोऽन्यो राजा की

विहगपतिः कं हतवानहितं कीदृग्भवति पुरं जनसहितं । किं कठिनं विदितं वद धीमन् यादष्पतिरपि
कीदृग्भयरुत् ॥४३॥ अहिमकरमयः ॥ शब्दार्थलिंगभिन्नप्रश्नः ॥ अनुकूलविधायि दैवतो विजयी
स्यान्ननु कीदृशो नृपः ॥ विरहिण्यपि जानकी वने निवसंती सुदृशी कुतः ॥४४॥ कुशलवच्छ्रितो ॥४५॥

दृशो विजयी जयशीलः स्यात् । प्रसूत्तरं । कुशलवच्छ्रितः । कुशलेन क्षेमेण वर्द्धितः । आमरूढः कुशलं क्षेममस्त्रि
यामित्यमरः ॥ प्रथमा विभक्तिः ॥ विरहिण्यपि जानकी सीता वने निवसंती कुतः । कस्मात्सु हर्षभाक् इत्यो प्र
श्नाप्रसूत्तरं ॥ कुशलवच्छ्रितः । कुशाख्यलवाख्यकुशलवौ पुत्रौ तयोः ऋद्धिः संपत् ऋद्धिसत्तस्मात् । पंचमी विभ
क्तिः ॥४६॥ कुसुममिति । नाकतः स्वर्गात् कुसुमं पुष्पं पततूपतमानं एत्य प्राप्य भोगिनः सुखिनः कृतेस्पृ
हयंती । वांछां कुर्वंति । भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोरित्यमरः ॥ प्रसूत्तरं । सुरतरवे । कल्पवृक्षा

नुरतिचितर्द्धैः सुशिक्षिताः वरांगनाच्चतुरा स्त्री रतं मैथुनमगम्यकं मत्वं कुरुते। प्रस्तुतरं। सुरतरवे। सुरतस्य मैथुनस्य
रवे शब्दे ॥४५॥ राजार्थविभक्तिभिन्नं ॥ राजार्थवचनामे अस्याघमुत्तहरेण माहयकामिति। कृष्णन पृच्छति। हरिर्विष्णुः।
अंबुधिमध्यमग्नाः ॥ समुद्रमध्ये निलिनां का उज्जहार सुधर्मानितवान्। प्रस्तुतरं। कुं। पृथिवी। आगमानां वेदानां
कीदृक् सुतं श्रवणं। निर्मलपापापहं भवति। प्रस्तुत्तरं पदमपूर्वं। इमइन्द्रियनिग्रहस्तं करोति। स्त्रियावराविदग्ध
कुसुमं पत्रं इत्यनाकतो वदरुकस्मै स्पृहयति भोगिनः ॥ अधिगम्य रतं वरांगना कुतुयत्नं कुरुते सुशिक्षि
ता ॥४५॥ सु[redacted] ॥ सुरतरवे ॥ राजार्थविभक्तिभिन्नं ॥ कासमुज्जहार हरिरंबुधिमध्यमग्नां कीदृ
क्सुतं भवति निर्मलमागमानां ॥ आमंत्रयस्व वनमग्निशिखावलीढं तत्रापि को दहति के मदयंति भृंगान् ॥४६॥ कुंदमकरंदबिंदवः ॥
तिसधाधामः स्वाध्यायमत्स्यं दुआगम इति हलायुधः ॥ पुनः पृच्छति ॥ अग्निशिखावलीढं अग्निज्वालया ले
लिह्यमानं दह्यमानमिति यावत् ॥ वनं कानं आमंत्रयस्वेति पृष्टे प्रत्युत्तरं। दुवित। दवो वनाग्निः सोऽस्मिन
स्तीति दवी ॥ तत्संबुध्यौ हे दवि ॥ च पुनरर्थे ॥ तदूनमपि को दहति। प्रत्युत्तरं। दवः वनाग्निः। दमुदायो वना
रण्यवन्हीयमपरः ॥ पुनः पृच्छति ॥ भृंगानुभ्रमरान् के मदयंति। मत्तान् कुर्वंति। प्रत्युत्तरं। पुनः सर्वं। कुंदमक
रंदबिंदवः ॥ कुंदस्य कुंदनाम्नः पुष्पविशेषस्य यो मकरंदः पुष्परसस्य बिंदवः विप्रुषः ॥४६॥४७॥४८॥

स्प

दुदाहरणांतरमाह॥ वसतीति॥ कश्चन पृच्छति। सरोरुहाणां कमलानां संततिः कुलं कुत्र वसतीति पृष्टे प्रत्युत्तरं। केज
ले। कोशाशोजलमास्यालमिलिएका स्मरः। तत्र निश्चितं। दिनस्तो दिवाकरस्य। तिमिरद्विडिः अंधकारहारिणः कै
भवतीति पृष्टे। प्रत्युत्तरं। किरणोत्करैः। रश्मिसमूहैः। पुनः पृच्छति। पवनभक्षाः सर्पाः। तेषां सपत्नो रिपुर्मयूरः
स कैरणे पुच्छे मस्तुकमुत्कंठितं पुरूपं आस्यस्येति पृष्टे प्रत्युत्तरं। केकिरणोत्करैः मयूरस्य रणे उत्कंठितः। है
केकिरणोत्करैः। शिखावलैः शिखीकेकीत्यमरः॥ जगति लोके प्रियः कः इति पृष्टे प्रत्युत्तरं। राः अर्थाः। अर्थैः रैर्वि

वसति कुत्र सरोरुहसंततिर्दिनकृतो ननु केतिमिरद्विषः॥ पवनभक्षसपत्नरणोत्सुकं पुरुषमाश्रयमोज
गति प्रियः॥ ८७॥ केकिरणोत्करैः॥ शब्दार्थवचनभिन्नं। कीदृग्गृहं याम्यमन्तकस्य कः स्थानमभस्त
रणे जनानां॥ भूषानते कंठकेथं नु पृष्टे मुक्ताकलापैरिति चोत्तरं किं॥ ८८॥ हाराविनावः॥ ५॥ ५॥

भवा अपीत्यमरः। किरणोत्करा इति प्रथमाबहुवचनं। पश्चाद्रैः शब्दस्य रा इति प्रथमैकवचनमुक्तं। शब्दार्थ
वस्तु सर्वं प्रपंच एव। तस्मात् हेतोः प्रश्नं च शब्दार्थवचनभिन्नसंज्ञकं॥ ८०॥ शब्दार्थवचनभिन्नसंज्ञकमाश्रयावि
जानीहि। ताभिन्नस्याप्युदाहरणमाह॥ कीदृगिति। यमस्येदं याम्यं। याम्यं चतत् गृहं च याम्यगृहं। कश्चन पु
च्छः पृच्छति याम्यगृहगतस्य पुंसः गृहं जयां चरकस्य अनंकीदृगिति पृष्टे प्रत्युत्तरं। हारा वि। हा युत्कैः विषाद
नरो केनपीड्या यात्युक्तो रावः शब्दो येन। तत्र हाविरं मुगति प्रियमरः। अंभसां जलानां तरणे परपारगमने
का। त्राणं तारणमिति पृष्टे प्रत्युत्तरं। नावः। नौर्नो इत्यर्थः। तु इति पृष्टे तेः पुनरर्थो। हे कुठागल। तत्र वक्ष्याध्वे
लंक्रिया कथं नस्युः कालकलापैर्मुक्ताहारैः इति प्रश्नो नाम प्रकारेण पृष्टे सति कंठः प्रत्युत्तरं वदति। हाराविनावः। हे हार:

वः पुष्पान् विना कंठस्यालंक्रिया नास्ति। नाव इति स्त्रीलिंगः।
प्रथमाबहुवचनं चारः इति सुप्प्रत्ययद्वितीयाबहुवचनं नावो रात्र
शब्दार्थविभक्तिभेदोलिंगभेदेस्वोत्कं॥ ८८॥

१२

वि॰मु॰मं॰

शब्दार्थविभक्तिलिंगाभिन्नस्या द्वितीयमुदाहरणमाह ॥ कवय इति । कवयः पंडिताः । कुत्र कस्मिन्विषये कीदृ
शा भवंति । न देति हेमलूनतरं गिरिसारमुखाः । गिरिशवाण्यां सारं वदन्तीति यावत् । मुखं येषां ते गिरिसा
रमुखाः । यावद्भा इत्यर्थः । सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिष्विस्यमरः ॥ सारमुखा इति मकुन्यं तपाठे सा
रं मुखं स्यति सारमुखः । मुखस्ले ये । इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ॥ समंतात् ॥ विहितं प्रसिद्धं स्वं कठिनं । कठोरमिति प
हेमलूनतरं । गिरिसारे लोहेऽप्ययः । लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिंडं कालायसायसी ॥ अश्मसार इत्यम

कवयो बभूवुः कुत्र कीदृशाः कठिनं छिद्रितं समं ततः ॥ अधुना नववैरियोषितां हृदि तापः प्र
गिरिसारमुखाः ॥ शब्दार्थविभक्तिलिंगाभिन्नाः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ५ ॥ ५ ॥
बलो विहाय कः ॥ ८१ ॥ ५ ॥

रः ॥ पुनः पृच्छति । अधुना नववैरियोषितां शत्रुस्त्रीणां हृदये कः विहाय तापः । संज्वरः प्रबल इति वचे
प्रकृतरं मुखाः स्थालीः रं धनपात्राणीति यावत् । पिठरः स्यात्स्थली कुंभमित्यमरः ॥ उषा इति पाठे । उषारा
त्रिसोऽतवा । उषा रात्रौ तरं तस्यान्यत्राव्ययमप्युषेति विश्वः ॥ प्रायो रात्रौ रात्रेश्वरभयामेवापरस्य चत्र
मपाभावस्तस्यान्न स्विन्नाले वैरियोषितः मुखं स्वपतीति सूचितं । सारमुखा इति पुंल्लिंगे गोप्रथ
मा विभक्तिः उषास्वा इति स्त्रीलिंगो द्वितीया विभक्तिः ॥ ८१ ॥ शब्दार्थविभक्तिलिंगभिन्नं ॥

मं॰टी॰

१२

23

शब्दार्थविभक्तिलिंगभिन्नं ॥ शब्दार्थवचनलिंगभिन्नस्योदाहरणद्वयं श्लोकाभ्यामाह ॥ मेघात्ययमिति । मेघात्यये
शरत्काले सुभगावगाहं । शोभनस्नानं नदीलक्ष्मिं भवति । प्रत्युत्तरं । सरसी । कासारः सरसी सरस्यमरः ॥ चेसव
चारणै । चारणाश्च मल्लाश्च वेश्याश्च चारणमल्लवेश्यास्ताः । का वा विडंबयति । अयमर्थं का विडंबयति । प्रत्युत्तरं ।
जरासाधादवस्यं । दुर्वारवीर्यविभवस्य रणे कः भवेत् प्रत्युत्तरं जयः विजयः । तरणिप्रभाभिः । सूर्यकिरणैः । स्मेरवक्त्रे
णस । स्मितमुखेन सुभगाः शोभनाः काः । प्रत्युत्तरं । सरोजराजयः ॥ कमलश्रेण्य इत्यर्थः ॥ ५० ॥ घनेति ॥

शब्दार्थविभक्तिलिंगभिन्नं ॥ मेघात्यये भवति किं सुभगावगाहं का वा विडंबयति चारणमल्लवेश्याः । दुर्वा
रवीर्यविभवस्य भवेद्रणे कः काः स्मेरवक्त्रसुभगास्तरणिप्रभाभिः ॥ ५० ॥ सरोजराजयः । घनेति शिरोरुहा
मधुमथनं मधुमथनस्तं शिरोरुहं च ॥ कः खलु चपलतयासु विविद्धितः काननुधानतया विगद्दिता ॥ ५१ ॥ केशवनौकाः ।

शिरोरुहः केशाः । मधुमथनं केशवं पश्यति पुनः मधुमथनस्तं शिरोरुहं पश्यति । किं पश्यतीत्याह ॥ चपलस्य
भावश्चापलं तया चपलतयासु विपक्षिव्यांकूः । विद्विताः स्यालः लवं शिरोरुहे गपरे । मधुमथनः प्र
तिवदति । हे केशा शिरोरुहवनौकाः । वनेऽओकः स्थानं यस्य स । वानर इत्यर्थः ॥ न चितिपश्नेग विजलेमालवा
पुजालेषु गौरीति नानार्थः ॥ यानस्याभावो यानतातया यानतया । कागेद्दिता उक्ता । एवं मधुमथनेन प्र
श्नः । शिरोरुहो वदति ॥ हे केशव कः नौकाः नावः ॥ ५१ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥

१३
वि॰मु॰मं॰

भाद्यर्थवचनालिंगभिन्नं। शब्दार्थवचनविभक्तिभिन्नस्यायमुदाहरणं यथा॥ न भवतीति। कश्च न पृच्छति। कीदृशी
भूः। भूमिः। मलयस्य मलयनाम्नः शैलस्य न भवतीति पृष्टे प्रत्युत्तरं। विपन्नागा। विगताः पन्नगाः सर्पाः यस्याः सा। स
र्परहिता मलयाचलभूमिर्न भवत्येव। पुनः पृच्छति। इह लोके कः कुचेरुणाननाविभक्तिं न धरति। प्रत्युत्तरं। ना। पु
मान्। पुनः पृच्छति। श्रीः लक्ष्मीः कं गता। कं पुरुषं आश्रितेति पृष्टे प्रत्युत्तरं। अं विष्णुं। अकारो वासुदेवस्यादित्येकाक्षरं।
पुनरपि पृच्छति। भवद्भिर्निवहैर्भवता वानुवर्गेषु नित्यं सततं प्राप्ता। प्रत्युत्तरं। विपत्। विपत्तिः। पुनः पृच्छति।

न न भवति मलयस्य कीदृशी भूः कः कुचं न विभक्तिं गता श्रीः॥ भवद्भिर्निवहेषु कालिनि संततमथ
नेन विपक्षघातिनां॥५१॥ विपन्नागा ना॥ समयमिह वदति कं निशीथं रामयति को न्कुरुवाहिताह्वयं द्वं॥
वितरति जगतां मनः सुखीद्भुद्भमतिमात्रमयं स दातु जगः॥५२॥ अरविंदमा। अत्राकार्थवचनभिन्नं॥

वलमथनेन। वलं असुरं मथ्नातीति वलमथनः शक्रस्तेन केषां विपक्षाधिपतिः। व्यधायि कृता। प्रत्युत्तरं। नगानां गो
त्राणां। तरः शैलो। नगा वगाद्रियमरः॥५०॥ अस्यैवोदाहरणांतरमाह॥ समयमिति॥ इह लोके। कं समयं। कं
कालं निशीथं न कंपयति। विद्वांसः इति शेषः। इति पृष्टे प्रत्युत्तरं। अरविंदानि विघते रविः सूर्यो यस्मिन् स अरवि
ह्ना। न कं निशीथो रजनी रात्रिः। विभावरी तिलारकात्यं दः॥ पुनः पृच्छति। वाहिवाहानां मेघानां वृंदं समूहं कान्न
मयति निर्वापयति इति पृष्टे प्रत्युत्तरं। रवान्। वनाग्नीन्। दवदावौ वनारण्यवन्ही इत्यमरः। पुनः पृच्छति। स
संततं अतिमात्रं। मात्रापरिमाणविशेषमतिक्रम्य वर्तते इत्यतिमात्रं सुचिरं। जगतां मनः सुखोभूतानां मि
जयं दृष्टिगोचरस्था जगः। कीदृशः। कथंभूतो मुदं हर्षं वितरति पृच्छतीति पृष्टे प्रत्युत्तरं। अरविंदवान्। कमलोपलक्षित

इत्यर्थः। द्वानि ति द्वितीयाविभक्तिः बहुवचनं च। अरविंद्वानि ति। प्रथमाविभक्तेरेकवचनं। एतन्नशब्दार्थवचनविभक्तिभिन्नसंज्ञमप्यमेतत्॥५२॥

१३

पदार्थलिंगवचनविभिन्नस्याप्युदाहरणं यथा। कीदृक्षमिति। कस्मिन्नपुरुषः कमपि विद्वांसं पृच्छति। समिति संग्रामे। समित्या
जिसमिद्युधस्समरः। कीदृशं। बलं सैन्यं शत्रुं निहंति घातयति। प्रश्नोत्तरं। अभि। न विद्यते भीर्भयं यस्य तत्। भयरहितसैन्यं
शत्रुं निहंतीत्यर्थः। पुनः पृच्छति। सदा सर्वदा। विष्णोर्मनसि चित्ते का मुदं तनोति प्रीतिं विस्तारयति। प्रश्नोत्तरं। मा लक्ष्मीः।
लुब्धकैः सच्छरः अभिमुखं तूणीषु सं। किं निगद्यते किमुच्यते। प्रश्नोत्तरं। अनिषु। न विद्यते इषवो बाणा यस्मिन्त
नु। पुनः पृच्छति। अपमान एव अनादर एव। पंचत्वे मरणे: समं तुल्यं केषु इति पृष्टे प्रश्नोत्तरं। अभिमानिषु। अभि
मानयुक्तेषु। पंचत्वं मरणमस्त्रः कालधर्म इति लोयाचं नकोशः॥५४॥ एकार्थलिंगवचनभिन्नस्य द्वितीयमुदा
कीदृक्षं समिति बलं निहंति शत्रुं विष्णोः का मनसि मुदं समातनोति। लुब्धं सच्छराभिमुखं निगद्यते किं पंचत्वेः स
ममपमान एव केषु॥५४॥ अभिमानिषु॥ घनसमये शिखिषु स्यान्नृत्यं कीदृक्षु किं घनात्पतति। प्राप्तवि
कस्य न गमनं मानसगमनाय कीदृशा हंसाः॥५५॥ समुत्सुकमनसः॥ एकार्थलिंगवचनं भिन्नं च। प्रभिन्नमत्तातिः।
हरणमाह। घनेति। कस्मिन्पुरुषः कमपि विद्वांसं पृच्छति। घनसमये। घनो मेघस्तस्य समये काले वर्षाकाल इत्यर्थः।
कीदृक्षु कीदृशेषु। शिखिषु मयूरेषु। नृत्यं स्यात् नर्तनं भवतीति पृष्टे प्रश्नोत्तरं। समुत्सु सहर्षेषु। पुनः पृच्छति। [illegible]नोत्
मेघात् किं पतति। प्रश्नोत्तरं। कं जलं। प्रावृषि वर्षाकाले कस्य। गमनं गतिर्न स्यात् इति पृष्टे प्रश्नोत्तरं। अनसः शकटस्य।
क्लीबेनः शकटोस्या स्त्रीत्यमरः। मानसं मानससंज्ञकं देवानां सरस्तडागः तं प्रतिगमनं मानसगमनं तस्मै। मा
नसगमनाय हंसाः मरालाः। कीदृशा भवंतीति पृष्टे प्रश्नोत्तरं। समुत्सुकमनसः। उत्कंठितचेतसः। प्रायः वर्षा
काले हंसा मानसे निवसंतीति। अनस इति नपुंसकलिंगं षष्ठ्येकवचनं च। समुत्सुकमनस इति पुल्लिंगो बहुवचनं॥५५॥

घ१

१४

वि॰मु॰मं॰

उक्तार्थलिंगवचनभिन्नं। प्रभिन्नवृत्तजातिः समाप्ता॥ प्रकारांतरमाह॥ अर्थेति। केचन। चिरत्ना अन-
भिज्ञा इतियावत्॥ सुकुमारधियः कोमलप्रज्ञाः अर्थमात्रेण भेदेन अर्थमात्रएवकृतो भेदो यस्मिन्स
तथा। तेन भिन्नं भेदवं धत्ते इति यस्मिन्नप्रस्तुतप्रस्तुतं। विदध्वे। अस्मात्तरपुनः तैः विदग्धैर्नादृतं तच्छ्ला-
घनीयं न स्यात्। यथा प्रदर्शयति॥ ५६॥ आनंदयतीति। भूतले पृथिव्यां अयं यः पुमान् अतिमात्रं सज्जनाने-
व साधूनेव आनंदयति। प्रस्तुतं मित्रोदयः। मित्राणां सुहृदां उदयः। पुनः अर्थमात्रभेदेन [illegible]॥

अर्थमात्रेण भेदेन भिन्नं बध्नंति केचन। सुकुमारधियस्तच्च विदग्धैर्नादृतं यथा॥ ५६॥ आ-
नंदयति कोऽप्यर्थसज्जनानेव भूतले। प्रबोधयति पद्मानि तमांसि च निहंति कः॥ ५७॥ मित्रोदयः।
अटवी कीदृशी प्रायो दुर्गमा भवति प्रिये॥ प्रियस्य कीदृशी कांता तनोति सुरतोत्सवं॥ ५८॥ मदनवती॥

पद्मानि कः प्रबोधयति। पुनः तमांसि अंधकाराणि कः निहंति। प्रस्तुतं तदेव। मित्रोदय इति। मित्रस्य
सूर्यस्योदयः॥ ५७॥ उदाहरणांतरमाह॥ अटवीति। कश्चन पुरुषः चतुरां प्रियतमां पृच्छति। हे प्रिये। की-
दृशी अटवी वनस्थली दुर्गमा भवति। प्रस्तुतं तु मदनवती। मदनो धनो धत्तूरस्तेन युक्ता। मातुलो
मदनश्चैव धत्तूरः कनकाह्वयः। ताराचंद्रः॥ कीदृशी कांता प्रियस्य सुरतोत्सवं मैथुनोत्सवं तनोति वि-
स्तारयति। प्रस्तुतं तदेव। मदनवती। मदनः कामस्तद्युक्ता कामिनीत्यर्थः॥ ५८॥ [illegible]॥

मु॰टी॰

१४

21

इदानीं ग्रंथकर्त्ता शिष्यानुपदिशन्नाह । भिन्नाविति । पूर्वश्लोके द्वयोरुदाहरणे मदनवती मित्रो द्वय इत्यत्रार्थ
मात्रैक्यमेवाद्रुक्तः । शब्दभेदस्तु नोक्तः । अतो विदग्धैर्नोदाहरणीयमित्युक्तं । तस्मात्प्रश्नकुशलैः स्वयंशब्दा
र्थौ भिन्नौ कर्त्तव्यौ । शब्दभेदेऽर्थभेदश्च पृथक्कर्त्तव्यौ । लिंगादिषु लिंगविभक्तिवचनेषु यथाशक्ति । य
थामतिः विपश्चितः पंडिता भेदमाकुर्वन्तु इति ॥ ५१ ॥ तारा चेदृष्टा तायमस्या विद्वन्मनोहराख्यायां टी
कायां नव कथिताः प्रश्नाः प्रथमे परिच्छेदे ॥ १ ॥ पूर्वपरिच्छेदे व्यस्तादि प्रभिन्नकालानां नेव प्रश्नाना

भिन्नावेव स्वयं कर्त्तव्यौ शब्दार्थौ प्रश्नकोविदैः । लिंगादिषु यथाशक्ति भेदमाकुर्विपश्चितः ५१ ॥
इति श्रीधर्मदासकृतौ विदग्धमुखमंडने प्रथमः परिच्छेदः ॥ १ ॥ विशेषणं विशे[illegible]
ष्यं च यत्र प्रश्ने विधीयते । भेदाभेदक्रमात्कुर्यात् प्रश्नं प्रश्नविदां यथा ॥ १ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥

मुदाहरणान्युक्तानि । इदानीं भेदाभेदक्रमजातेर्लक्षणमुच्यते । विशेषणमिति ॥ यस्मिन्प्रश्ने ऐकया
स्य विशेषणं विशेष्यं च विधीयते क्रियते । तं प्रश्नं प्रश्नविदः । भेदभेदक्रमात्कुः प्रोचुः । तत्प्रश्ने यथा
गेव स्यतीत्यर्थः । विमत्सर इत्यत्र एकस्मिन्वाक्ये सर इति विशेष्यं । विमद्दिति विशेषणं वस्यति ॥ १
५ ॥ ५ ॥

१५

वि॰मु॰मं॰

मध्यमे द्वन्द्वजातेरुदाहरणद्वयं श्लोकाभ्यामाह ॥ कीदृगिति ॥ स्वेच्छाविहारिणां मत्स्यानां ॥ कीदृक् ॥ किं ॥ हितं च
स्यादिति पृष्टे प्रत्युत्तरं ॥ विमलसरः ॥ विमलाः वि: पक्षी लघुलं ॥ सरस्तडागं ॥ विमलमिति विशेषणं ॥ सर इति विशेष्य
मुक्तं पुनः पृच्छति ॥ परेषां गुणैरन्येषां सच्चरितैः कीदृशः पुमान् अत्यर्थं मोदते ॥ हर्षितो भवति प्रत्युत्तरं ॥
विमत्सरः ॥ अन्यशुभद्वेषरहितः ॥ मत्सरोन्यशुभद्वेष इत्यमरः ॥ २ ॥ आगस्त्येनेति ॥ आगस्त्येन कुम्भजे
न मुनिना पयोराशेः समुद्रात् कियत्प्रमाणं पीतं ॥ कियत्प्रमाणं किं तु च्छितं ॥ किंस्यकमिति पृष्टे प्रत्युत्तरं
कीदृक्किं स्यान्मत्स्यानां हितं स्वेच्छाविहारिणां ॥ गुणैः परेषामत्यर्थं मोदते कीदृशः पुमान् ॥ १ ॥ विमत्सरः ॥
अगस्त्येन पयोराशेः कियत्किं पीतमुच्छ्रितं ॥ तथा वैरिकुलं वीर समरे कीदृशं हतं ॥ असकलकं ॥ इति मे
घभेद्वन्द्वजातिः ॥ दीर्घवृत्तेन यस्य प्रभुत्तरं क्रियते ह्रस्वाक्षरात् ओजस्वीति विख्यातं दर्जितं च केचन ॥ ४ ॥
सकलकं ॥ पीतं सकलं कं उच्छ्रितं ॥ सर्वं जलं पीतं सर्वं जलं कं उच्छ्रितमित्यर्थः ॥ अत्र सकलमिति विशेषणं ॥ कमिति
विशेष्यं ॥ कं शिरोजलमास्यालमित्यमरः ॥ हे वीर त्वया समरे युद्धे वैरिकुलं शत्रुवृंदं कीदृशं हतमिति पृष्टे
प्रत्युत्तरं ॥ सकलंकं ॥ कलंकेन सहितमित्यर्थः ॥ ३ ॥ भेद्यभेदद्वन्द्वजातिः ॥ ओजस्विनाल लक्षणमाह ॥ दीर्घेति ॥ यत्र
दीर्घवृत्तेन पृष्टं सत् उत्तरं क्रियते ह्रस्वेण अल्पाक्षरेण भवति तत् ओजस्वीति विख्यातं केचन नदर्जितसंज्ञकमाहुः ॥ ४ ॥

१५

29

एतद्गृधमुद्गाहरणं यथा। कामिन्या इति। कामिन्याः कीदृक् पुमान्वल्लभ इति पृष्टे प्रत्युत्तरं। समरतः। समं तुल्यं रतं मैथुनं यस्य सः। व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं मैथुनं निधुवनं रतं इत्यमरः। कीदृश्याः कामिन्याः स्तनयोर्भारेण मंथरा मंदा गतिर्यस्याः सा स्तनभारमंथरगतिस्तस्याः। पुनः। लीलाचलच्चक्षुषः। लीलया चलंती चंचले चक्षुषी यस्याः सा तथोक्तायाः। पुनः कंदर्पैकविलासस्य नित्या वसतिः या संग्रहे या सा तथोक्ता तस्याः। वसती रात्रिवेश्मनोरि त्यमरः। पुनः पृच्छति। जेतव्य अरयः शत्रवः जीघृनिः जीवनकामाः कुतः कस्मान्निर्यांति अपसरंति प्रत्युत्तरं। स

वो१

कामिन्यास्तनभारमंथरगते लीलाचलच्चक्षुषः कंदर्पैकविलासनित्यवसतेः कीदृक्पुमान्वल्लभः।

हेलाकृष्टकृपाणपाटितगजानीकात्कुतस्तेरयस्त्रासायासविमुक्तकंठकुहरान्निर्यांति जीवार्थिनः ॥५॥ समरतः।

समरतः। समरः संग्रामस्तस्मात्। कीदृशात् समरात्। हेलया लीलया आकृष्टा ये कृपाणाः करवालाः पाटितानि खंडितानि गजानामनीकानि सैन्यानि यस्मिन् स तथोक्तस्तस्मात्। कीदृशा अरयः। त्रासस्य भयस्य यः आयासः श्रमस्तेन विमुक्तानि कंठकुहराणि येषां ते। कुहरं सुषिरं विवरं बिलमित्यमरः ॥५॥ उदाहरणांतरमाह। दैत्येति। असौ जगद्व्यापको दैत्यारातिर्विष्णुः वराहवपुषा वराहावतारेण अंबुधेः समुद्रात् कां उज्जहार। उद्धृतवा निति पृष्टे प्रत्युत्तरं। कुं पृथ्वीं। रूपं चक्षुषोर्ग्राह्यं। का विनिहंतीति पृष्टे प्रत्युत्तरं। जरा। वार्द्धक्यं। मधुनाम्नो दै त्यस्य च भर्जायो। तस्या वैधव्यरूपं हि सा या। गुरुराचार्यः कः। इति पृष्टे प्रत्युत्तरं। अः। वासुदेवः। स्वघ्नं हंति

१६
वि॰मु॰

करणेन

स्वयंहंस्यथास्यात्तथा ॥ नवसल्लकीपल्लवैः नवाङ्कुरैः सल्लकी च नन्न सल्लकी गजभक्ष्यतरुविशेषः । तस्याः प्रव
लवानि आस्वादनानि तैः । पुनः पंपासरोमज्जनैः ॥ विंध्याद्रिवने । विंध्याद्रेः कानने । केव सतीति पृष्टे । प्रयत्न
रं । कुंजराः । हस्तिनः । कीदृशाः अभिमतक्रीडाभिरामस्थिताः ॥ अभिमता अभिलषिता चासौ क्रीडा च । प॰२
अभिमतक्रीडा । अभिमतक्रीडाभिरामं तत्र तिष्ठंतीति ये ते ॥ दीप्तओजस्विजातिः । सालंकारजातेर्लक्षणमा
ह उपमेति । उपमीयते इत्युपमा । उपमा आदिर्यस्य स उपमादिः । अलंक्रियत इत्यलंकारः । बहुप्रकार इति
बहुधा परिकीर्तितः उक्तः । यत्सम्यक्तेन उपमा चालंकारेण सार्द्धं सहः कथ्यते । तस्यैव सालंकारसंज्ञोच्यते ॥७॥
हंसासातिरसौ वराहवपुषा कामुञ्जहारांबुपैः कारूपं विनिहंति कोमधुवधूवैधव्यदीक्षागुरुः ॥
सपत्नं नवसल्लकीवलवलने पंपासरोमज्जनैः केविंध्याद्रिवने वसंत्यभिमतक्रीडाभिरामस्थिताः ॥६॥
कुंजराः ॥ ओजस्विजातिः ॥ उपमादिरलंकारो बहुधा परिकीर्तितः ॥ यत्तेन कथ्यते सार्द्धं सालंकारं तदुच्यते ॥७॥
कल्याणवाक्त्वमिव किंपदमत्र कांतसद्रूप ते त्वमिव कः परितोषकारी ॥ कः सर्वदा त्वगतिस्त्वमि
वालिमात्रेभसौश्रितः कथय पालितसर्वभूतः ॥८॥६॥ संकरः ॥ ॥ अस्याद्यमुदाहरणमाह ॥ केत्र नृप
भूपति ॥ अत्रलोके यथा त्वं कल्याणवाक् भवसि[illegible]च त्वमिव कांतपदं किं ॥ इति पृष्टे प्रत्युत्तरं । रां शिवां कस्मा
गमिष्यथ ॥ पुनः पृच्छति स भूपतेः ॥ साधु राजस्य त्वमिव यथा त्वं परितोषकारी तथा कः इति पृष्टे प्रत्यु
तरं ॥ करः बलिरित्यर्थः ॥ पुनः पृच्छति ॥ सर्वदा जगति मा चेदयमर्थं मे स्याश्रितः ॥ कलिरैश्वर्यं तत्राश्रितः के
वगाविः ॥ वृषसुरते गतिः शरणं यस्य सः ॥ सुरते वृषभे वृष इत्यमरः ॥ पालितसर्वभूतः पालितसर्वसत्त्वः स्वामि १६
वकः इति पृष्टे प्रत्युत्तरं । शंकरः शिव इत्यर्थः ॥ विशेषणानि स्पष्टानि ॥८॥५॥५॥५॥५॥५॥५॥५॥५॥

31

उदाहरणांतरमाह ॥ सूर्यस्येति । सूर्यस्य विवस्वतस्तिमिराण्येव कुंजरास्तिमिरकुंजरास्तेषां वंशं संघस्तिमिरकुंजरवंशहं तस्य सिंही अपहंत्रीति तिमिरकुंजरवंशहसिंही का हीति पृष्टे प्रस्तारे भा । दीप्तिः । पुनः पठति । सत्यस्य तथ्यस्य सत्यं तथ्यमृतं सम्यक्कूद्वयेमरः । सुकृतवारिधिचंद्रलेखा । सुकृतस्य पुण्यस्य वारिधिः समुद्रः सुकृतवारिधेश्चंद्रलेखा । सुकृतवारिधिचंद्रलेखा वा । इति पृष्टे प्रस्तारे गौः वाणी । च पुनः पार्थः पश्चात्तनयोऽर्जुनः । अरिदावकृशानुः अरीणां शत्रूणां दावकृशानुर्दावानलः । अर्जुनः शत्रुनाम

सूर्यस्य का तिमिरकुंजरवंशहसिंही सत्यस्य का सुकृतिवारिधिचंद्रलेखा ॥ पार्थस्य कीदृगरिदावकृशानोऽभूत्का मालतीकुसुमदाम हरस्य मूर्ध्नि ॥ २ ॥ भागीरथी ॥ सालंकारा जातिः ॥ लघुवृत्तेन यत्स्पष्टं प्रस्तारस्तु नारं ॥ सकौतुकमितीच्छितेत दिहसादिर्यथा ॥ १० ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥

कः कीदृगभूदिति पृष्टे प्रस्तारे ॥ रथीरथस्तु इत्यर्थः ॥ पुनः पठति ॥ हरस्य शिवस्य मूर्ध्नि मस्तके मालतीकुसुमदाम । जातीकुसुममाला ॥ का ॥ इति पृष्टे प्रस्तारे । भागीरथी । गंगेत्यर्थः । सुमना मालती जातिरित्यमरः ॥ १९ ॥ इति सालंकारा जातिः ॥ सकौतुकजातिलक्षणमाह ॥ लघुवृत्तेनेति ॥ यत्तु लघुवृत्तेन लघुघुदस्पष्टं सत्प्रभूताक्षरेण प्रस्तुताक्षरेणोत्तरेणोत्तरं भवति ॥ तत्सम्यं सकौतुकसंज्ञमिति ॥ तदिहः प्रश्नविदः ॥ इच्छंति वांछंति ॥ प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमित्यमरः ॥ तदिदं सकौतुकं यथा प्रदर्शयति ॥ १० ॥

१७
वि॰मु॰

कद्युति॥ कृष्णनपृच्छतीति शैलाः के। प्रस्तारं। अगाः शैलाः। स्त्रीणां प्रियाः के। प्रस्तारं। धवाः। पतयः। अप्रियः कः। प्र प॰२
स्तारं। रिपुः शत्रुः। नक्तं निशीथं आकर्ण्य आमंत्रयु। प्रस्तारं। रजनि। रम्याभनोदा॥ न्दसभः नर्तनुभर्मिः कीदृ
शी प्रस्तारं। ततरंगा ततेन वीणादिचतुर्विधवाद्यनसुको रंगोऽन्त्यस्य स्थानयस्याः सा। रंगस्थानेतनस्थानमि
ति हलायुधः। घनागमे। मेघागमे वर्षाकाले इतियावत्॥ नदी कीदृशी। प्रस्तारं। अगाधवारिपूरजनितलरंगा।
अगाधम्भासो वारिपूरस्य अगाधवारिपूरस्तेन जनिता उल्लासितास्तरंगा ऊर्मयो यस्यासो अगाधमलल
केस्त्रियः केप्रियाः स्त्रीणां कोऽप्रियो नक्तमोरूप॥ न्दसभः कीदृशी रम्या नदी कीदृग्घनागमे॥११॥ अ
गाधवारिपूरजनितलरंगा॥ का रक्ता विष्णुना कीदृग्योषितां कः प्रत्यस्यते। असेव्यः कीदृशः स्वामी को
निहंति निशातमः॥१२॥ कुमुदवनबोधचोदयः॥ सकौतुकजातिः॥५॥५॥५॥५॥५॥५॥५॥५॥
स्वर्गमित्यमरः॥११॥ सकौतुकजातेरुदाहरणांतरमाह॥ केति॥ विष्णुना जगव्यापकेन का रक्तेति प्रश्ने प्रस
तारं। कमला। कोऽप्यप्रियस्यासुरहर्षः। योषितां स्त्रीणां कीदृक्। कः प्रत्यस्यते। प्रत्यास्तस्यात्। उत्तरं। जवनवान्
पनः अवनरक्षणं तत्सुकः॥ धवेः पतिः। असेव्यः सेवां कर्तुमनर्हः स्वामी प्रश्नः कीदृशः। उत्तरं। अदयः। दया
रहितः। निशातमः निशायाः रात्रेः तमो अंधकारो निहंति॥ प्रस्तारं। कुमुद्येनवांधोदयः। चंद्रोदयः॥१५॥
सकौतुकजातिः। प्रश्नोत्तरजातेर्लक्षणमाह॥ प्रश्नेति॥ यत्र प्रश्ने। प्रश्नवर्णश्रवणास्य तुल्यमुत्तरं समा। १७

वो॰२

नमुत्तरं निःसंदिग्धं स्यात्प्रश्नोत्तरसमसंख्यप्रश्नं। तज्जानंतीति तज्ज्ञाः। प्रश्नज्ञाः आहुः कथयंती। अयत्नां भवन्निरिति
रोषः। यथा दुर्वीधतीत्यर्थः।।१२।। अस्योदाहरणं यथा। कामिति। मदजनकं मदोत्साहकं। दर्पगर्वं। कंप्राहुरिति एष्टे।४
रुमेवोत्तरं। कं दर्पं। कामो दर्पोभिद्दोबले योमानोगर्वो भवेदहंमा रस्मृतिरिलायुधः। चमुत्तरार्थे। इति लोके। काव
घरीकूठशी। अच्छतमा। अतिशयेन स्वच्छा निर्मलेत्यर्थः। यस्यैवेताद्दैवोत्तरे। काचघरी। काचः क्षारस्लस्यघ
दीकाचघरी। पुष्पवासितेगारस्वच्छपात्रे। मध्ये कौविद्वीत्वी स्यातिः। काचः क्षार इत्यमरः। इत्यादिप्रश्नेयत्तर
कंडचितमुत्तरं भवति। न द्विचिंत्य विचार्य आस्तु सी ग्रंथेला।।१३।। अस्यैवोदाहरणांतरमाह।। पथि इति।
प्रश्नवर्णस्मृतेसतुल्यं यच्चस्याद्दुत्तरं वरं।। प्रश्नोत्तरसमतं तज्ज्ञास्तदाहुः अयत्नां यथा।।१३।। कंदर्पमदजनकं
प्राहुः काचघरीमिति। ताप्युत्तमेहा।। इत्यादिप्रश्नेमुक्तंय दुर्गातदुत्तरमाशु विचिंत्य।।१४।। पथिकस्तिष्ठतिक
दं विरहीना विषकओस्ते तत्तरत्क्षः।। इत्यादिप्रश्नेयुक्तेय दुहितदुत्तरमुत्तमपुरुष।।१५।।५।।५।।५।। प्रश्नोत्तरसमजाती
पथिमार्गे कः सुरूपः विरही इत्यादिविषयुक्तः कष्टलिष्ठति दुःखमनुभवति। प्रश्नाक्षरमेवोत्तरं। पथिकः
अध्वगः। विदेशगामीत्यर्थः। नाविनौकायां। कडपासे। कुः तिष्ठति। प्रश्नकत्तरं एव। नाविकः कर्णधार
इत्यर्थः।। कीदृशाः। तत्तरत्क्षः। तस्याः नौकायाः कूलारक्षायेनसः। कर्णधारस्तु नाविक इत्यर्थः।।इ
स्यादिप्रश्नेयुक्तं पल्लहेउत्तमपुरुषतल्लक्षहि इत्यर्थः।।१५।। इति प्रश्नोत्तरजातिः।।५।।५।।

पृष्टप्रश्नजातेर्लक्षणमाह ॥ यस्मिन्निति ॥ यस्मिन्प्रश्ने उत्तरमुच्चार्य तस्यैवोत्तरस्य प्रश्नः पृच्छ्यते । तत्पृष्टप्रश्नसंज्ञं
प्रश्नोत्तरविद इच्छंति । तद्यथा दर्शयति ॥१६॥ लक्ष्मणेति ॥ यत्र प्रश्ने लक्ष्मणेत्युत्तरं भवति तत्र प्रश्नः कीदृशः स्या
दिति पृष्टप्रश्नोत्तरं । कासारसहिता । सारसस्य पक्षिविशेषस्य हिता प्रिया का भवति । इत्येवं पृष्टे लक्ष्मणेत्यु
त्तरं सिध्यति । सारसस्य च लक्ष्मणेत्यर्थः ॥ ग्रीष्मे निदाघकाले दूरं दृष्टं दापागज यथा या पयनाली वन
श्रेणी । कीदृशी हिता सुखदा । प्रश्नोत्तरं । कासारेण तडागेन सहिता ॥ पद्माकरस्तडागो स्त्री कासारः सरसी
सर इत्यमरः ॥१७॥ उदाहरणांतरमाह ॥ चादय इति ॥ यस्मिन्प्रश्ने चादय इत्युत्तरं स्यात्तत्र प्रश्नः कीदृशो भ

प॰२ यस्मिन्नुत्तरमुच्चार्य प्रश्नस्तस्यैव पृच्छ्यते ॥ पृष्टप्रश्नं तदिच्छंति प्रश्नोत्तरविदो यथा ॥१६॥ लक्ष्मणेत्युत्तरं
यत्र प्रश्नः स्यात्तत्र कीदृशः ॥ ग्रीष्मे दूर इष्टदाली वनाली कीदृशी हिता ॥१७॥ कासारसहिता ॥ चाद
य इति यत्र स्यादुत्तरमथ तत्र कीदृशः प्रश्नः ॥ कथय सरितं के स्युर्नौकाया वाहनोपायाः ॥१८॥ के निपाताः ।
पृष्टप्रश्नजातिः ॥ कथयामुकमित्यादि भंग्या यत्रोत्तरं भवेत् ॥ भग्नोत्तरं तदित्युक्तं काकुमात्रेण गोपितं ॥१९॥

वति पृष्टप्रश्नोत्तरं । के निपाताः ॥ निपातसंज्ञकाः के भवंतीति प्रश्नस्य चादय इत्युत्तरं सिध्यति ॥ चादयो निपाता इ
ति स्मृतेः ॥ नौकायास्तरणेर्वाहनोपायाः पारावारगमनोपायाः के स्युरिति च सरितं प्रकथयेति पृष्टप्रश्नोत्त
रं । के निपाताः ॥ अरित्राणीत्यर्थः ॥ अरित्रं केनिपातकः इत्यमरः ॥ मध्यदेशे हुंडे इति ख्यातिः ॥१८॥ इति पृष्टप्रश्न
जातिः ॥ भग्नोत्तरजातेर्लक्षणमाह ॥ कथयेति ॥ यत्र प्रश्ने अमुकं कथयेत्यादिपदभंग्योत्तरं भवेत् ॥ तद्भग्नोत्तरसंज्ञं

प॰२ मिति । कीदृशं तत् । काकुमात्रेण गोपितं । शोकभ
याभिलाषादिजनितध्वनिविकारेण गोपितमप्रकटीकृतं । काकुः स्त्रियां
विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेरित्यमरः ॥१९॥

भग्नो नष्ट आतिः रुग्ना हरणद्वयं श्लोकाभ्यामाह ॥ भवत इति ॥ इवेति सादृश्यार्थे भवतस्तव यथा कुरुष्वाभ्यंतरं मंतःकरणं स्व
च्छं निर्मलं अगाधं गंभीरं । अतिशिशिरं अतिशीतलमिति पृष्टे प्रसूनरसस्य सा कासारस्य ॥ शिशिरो जडस्तुषारः शी
तलः शीत इत्यमरः ॥ स [illegible] सर्वज्ञ । त्वमिव यथा यत्तथा । काव्यामृतरसेषु मग्नः लीनः । कः प्रथम । प्रसूनरः । सरसः । रसे
ष्वंगारादिभिः रसैः सहितः ॥२०॥ वीरे सुभटे सरुषि सक्रोधे सति निपतत् रिपूणां हृदयतापिनी का भवति । तारा इत्यने
न क्वचिद्भक्त्या प्रत्युत्तरं दृश्यते । आरा चर्मभेदिका आरा स्त्री विशेषः स्यादारा चर्मभेदिकेत्यमरः । प्रस्थितजलदे नभसि निर
भ्रे आकाशे का राजति । का शोभते । हे देव । वद । प्रत्युत्तरं । तारा । तारका ॥२१॥ भग्नो नष्ट आतिः ॥ आदिमध्यांतसंज्ञितआते

भवत इवाति स्वच्छं कस्याभ्यंतरमगाधमतिशिशिरं ॥ काव्यामृतरसमग्नः स्वामिन्नसदा कः कथय सरसः ॥२०॥ वी
रे सरुषि रिपूणां नियतं का हृदयतापिनी भवति ॥ नभसि प्रस्थितजलदे का राजति देव ब्रूहि तारा ॥२१॥ भग्नोत्तर
आतिः ॥ यस्मिन् प्रश्नवाक्ये स्यादादिमध्यांतसंस्थितं ॥ उत्तरं त्रिधा प्रोक्तमादिमध्यांतसंज्ञितं ॥२२॥ धु ॥ राम
भ्रमरहितः कीदृशो भवतितरां विकसितपद्मः ॥ ज्योतिषिकः कीदृशः प्रायो भुवि पूज्यते लोके ॥२३॥ धु ॥

लक्षणमाह ॥ यस्मिन्निति ॥ प्रश्नवाक्ये प्रश्नवाक्ये तिङ्सुबंतचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्वितेत्यमरः ॥ तस्मिन् प्रश्नवाक्ये
प्रश्नरूपे । यस्मिन्प्रश्ने आदिमध्यांतसंस्थितं । मध्ये संस्थितं अंते वा संस्थितं भवति । तदुत्तरं । त्रिधापि प्रकारकं । आदिमध्यां
तसंज्ञितं । आद्युत्तरसंज्ञं मध्योत्तरसंज्ञं अंतोत्तरसंज्ञं प्रोक्तमित्यर्थः ॥ २२ ॥ तत्राद्युत्तरजातेरुदाहरणमाह ॥ भ्र
मरहित इति ॥ विकसितपद्मः । प्रफुल्लकमलः कीदृशः कीदृशः । भ्रमरहितः । भ्रमराणां भृंगाणां हितः प्रियो भवतितरां
अतिशयेन प्रियो भवतीत्यर्थः ॥ इति पृष्टवाक्यस्यादौ प्रसूनरां भ्रमरहितः । भ्रमः पंकः तेन रहितः । भुवि भूतले ।
प्रायो ज्योतिःशास्त्रवेत्ता कः पुरुषः कीदृशः कीदृशः पूज्यते । भ्रमरहितः । भ्रांतिरहितः । भ्रांतिर्मिथ्यामतिर्भ्रम इत्यमरः ॥२३॥

१९

चि·मु·

आश्विनरजातेरुदाहरणांतरमाह ॥ प्रभव इति ॥ कः नगपतिः नगानांपतिः स्वामी । गंगायाः भागीरथ्याः प्रभवः आ
द्योपलब्धिस्थानमितिपृष्टेप्रत्युत्तरं । प्रभवः हिमालय इत्यर्थः ॥ यथा वाल्मिकिः संस्कृतप्रभवः तथा हिमवान्गंगाप्र
भव इत्यर्थः । कीदृशो नगपतिः । अतिसुभगमंगेधारः । अतिसुभगानि मंगाणि शिखराणि धरति यः सः तथा । पु
नः पृच्छति । अस्यर्थमर्थरतैः । अस्य अतिमात्रं अर्थरतैः द्रव्यपरैः । सेवकसार्थैः । भृत्यसंघातैः कैः सेव्यंत इति पृष्टे
प्रत्युत्तरं । प्रभवः स्वामिन इत्यर्थः ॥ २४ ॥ मध्योत्तरजातेरुदाहरणद्वयश्लोकद्वेनाह ॥ अयमिति ॥ अयमुदितः

प्रभवः को गंगाया नगपतिरतिसुभगमंगधारः ॥ कैः सेव्यंते सेवकसार्थैरित्यर्थमर्थरतैः ॥ २४ ॥ अय
मुदितो हिमरश्मिर्वनितावदनस्य कीदृशः सदृशः ॥ नीलादिकोपलंभः स्फुरति प्रत्यक्षतः कस्य ॥ २५ ॥

८२

अभ्युदयं प्राप्तः । अर्थात्पूर्णो हिमरश्मिश्चंद्रः । वनितावदनस्य कीदृशः सदृशः तुल्यो भवतीति पृष्टे प्रत्युत्त
रं । सदृशः । समानदर्शनि इत्यर्थः ॥ दृक् दर्शनि लोचनेन्च घृष्टुद्दौ चाप्यक्षे पिचेति विश्वः ॥ पुनः पृच्छति ॥ नी
लादिकोपलंभः । नीलादिगणी । उपलंभो नुभवः कस्य प्रत्यक्षतः । प्रत्यक्षे स्फुरति । सार्वविभक्तिकस्तसि
ल् ॥ इति पृष्टे प्रत्युत्तरं ॥ सदृशः । नेत्रस्य । नेत्रहीनस्य नीलादिकोपलंभो न भवेदेव ॥ उपलंभस्यानु
भव इत्यर्थः ॥ २५ ॥ गैरिकेति ॥ गैरिकं मनः शिलादि । गैरिकं च मनः शिला च आदिर्यस्य हरिताल हिंगु

५०२

१९

37

गारू॰दा॰॥

गादेःसः। प्रायेण बाहुल्येन। कुतः कस्मादुत्पद्यते। प्रस्तारं। नगतः। रोगादि इत्यर्थः। अगः शैलेऽनुमे सौ नो नगवत्स
वनात्र नद्यति विश्वः। खलु निश्चितं यः पुरुषः उक्तः सन् स्थानान्न चलति सकीदृशः इति पृष्टे प्रस्तारं। नगतः। गतो
नेत्यर्थः ॥२६॥ अंतो नरजो नेराघमुदाहरणमाह॥ कस्मिन्निति लिमीनगणाम् स्वसंघाः कस्मिन्नु संतीति पृष्टे उत्त
धौ रि। जले। किंवापदं। विकल्पे वदति। प्रस्तारं। वाविकल्पे चेत्यमरः। विवस्वान्भास्करः किंकुरुते। प्रस्तारं। अहः। दि
नादिनादिनाहन्ती पुष्पधन्वा दिवसवासरो अस्त्रियामिति ताराचंद्रः। खलु निश्चितं पथिकांगनानां विरहं गतभ
र्तृकाणां स्त्रीणां उद्वेजकः उद्वेगकारीकः। प्रस्तारं। वारिवाहः जलधरः। अंबोधाराधरो वाऽब्वाहो जलधरो कुद्दति
गे दिक्कमनः। दि। आदि प्रायेणोत्पद्यते कस्तो नगतः ॥ यः खलु न चलति पुरुषः स्थानात् दुक्तः सकीदृशः ॥२६॥ मध्योनर
जातिः। कस्मिन्नु संति बहुमीनगणाः। विकल्पे किं वापदं वदति किंकुरुते विवस्वान्। विद्युल्लतावलयवान् पथिकां
गनानामुद्वेजको भवति कः। खलु वारिवाहः ॥२७॥ शब्दप्रभूतगवर इति प्रचुराभिधायी कीदृशं भवेद्बहूनां कोविदैः
विचिंत्य। कीदृशं स्यादिति मतिविहिताभियोगः प्राप्य पुमान्भवति नास्ति कवर्गमध्ये ॥२८॥ अंतो नरजो जातिः॥ ८॥
तदभिधः। कीदृशो वारिवाहः। विद्युल्लतावलयवान्। तडिल्लतावलये न युक्त इत्यर्थः ॥२७॥ अंतो नरजो जातेरुदाहरणांतरमा
ह॥ शब्द इति। प्रभूतगवर इति शब्दः प्रचुराभिधायी। प्रचुरार्थवाची कीदृशं भवेदिति हे शब्दविदो वैयाकरणा विचिंत्य
सम्यग्विचार्य वदत कथ्यते इति पृष्टे प्रस्तारं। नास्ति कवर्गमध्ये। नास्ति न विद्यते। कवर्ग कखगघङ इति पंचवर्णाः
कस्य मध्ये तृतीयो वर्णो गकारो यत्र सः। प्रभूतं इत्यत्र गकारे गते प्रभूतं इति शब्दः प्रचुरार्थः। प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमि
त्यमरः। हरस्येति मतो बोद्धृसिद्धांते विहिताभियोगो विहितसंगतिः पुमान् प्राप्य कीदृशं भवति। प्रस्तारं। नास्ति कवर्गमध्यः।

नास्ति कानां वै द्वाभ्यां वर्गः सम्यक् तत्र मध्ये गम
कण इत्यर्थः ॥२८॥ अंतो ह न जातिः॥

ग२

२०

वि॰मु॰

कथितापह्नुतिजातेर्लक्षणमाह ॥ पदांतरेति ॥ पदयोरंतरं पदांतरं आदिनापदाद्यैः पदमध्ये पदांते वा यः संबंधस्तस्मा
त्पदांतरादिसंबंधात् पद्ये वाक्ये पि सं[illegible]स्थितवर्तमानमुत्तरं यत्र न लक्ष्यते कविभिर्दृष्टिति न ज्ञायते सा जातिः
कथितापह्नुतिसंज्ञा स्यात् ॥ २ ॥ अस्या उदाहरणमाह ॥ पथ्वीति ॥ कविना विदुषा पथ्वीसंबोधनंक्रीद कूपरिक्रीलि
तं ॥ इदं विम्बं केन मोहितं ॥ प्रायः यत्रः केनाप्यते ॥ तत्सम्भ्रमेयाणामुत्तरं सहितं न ज्ञायते तत्र पदांतरादिसंबंधात्
वितेति पदेनोत्तरत्रयं यदति ॥ क्रीड्ना ॥ कविना ॥ एवं पदविभागे रतेः पथ्वीसंबोधनं क्रीडगितिपृष्टप्रश्नोत्तरं [illegible]

पदांतरादिसंबंधात्पद्ये वाक्येपि संस्थितं ॥ कथितापह्नुतिः सा स्याल्लक्ष्यते यत्र नोत्तरं ॥ १ ॥ पथ्वी संबोधनं क्रीड
कृकविना परिक्रीलितं ॥ केनेदं मोहितं विम्बं प्रायः केनाप्यते परः ॥ २ ॥ कस्य मरौ दुरधिगमः कमले कः कथय
विरचिता वासः ॥ के स्तुष्यति चामुं आरिपवस्तो वदकुतो भ्रष्टाः ॥ ३ ॥ कथितापह्नुतिजातिः ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥

हे क्रोते पथ्वी ॥ केनेदं मोहितं विम्बमिति पृष्टे प्रश्नोत्तरं इना ॥ इः कामस्तेन [illegible] इना ॥ कामेनाइः कामो मदनो मार इति
तोशानिधानेः ॥ प्रायः केनाप्यते परः इति पृष्टे प्रश्नोत्तरं ॥ कविना पंडितेन ॥ २ ॥ कथितापह्नुतेरुदाहरणांतरमाह ॥
कस्येति ॥ मरौ धन्वदेशे ॥ कस्य वस्तुनः दुरधिगमः दुःखेनाधिगम्यत इति ॥ कुः पानीयं ॥ इति यावत् ॥ इति पृष्टे प्रश्नोत्तरं
कस्य कूजतेतस्य ॥ कमले रक्ता वासः रतवसतिः कः ॥ प्रश्नोत्तरं पृष्टप्रश्नमिव सर्वत्र ज्ञेयं ॥ कः ॥ ब्रह्मा ॥ चामुडाश्चाकि वि
रोषः ॥ कः स्तुष्यति तुष्टा भवति ॥ इति पृष्टे प्रश्नोत्तरं ॥ कैः ॥ शिरोभिः ॥ कं शिरो जलमा स्यात् ॥ इति सेकाक्षरकोशः ॥ तेन वैरि
णः ॥ कुतः भ्रष्टाः पलायिताः ॥ इति वदेति पृष्टे प्रश्नोत्तरं ॥ कुः पृथ्वीतलं ॥ एवं पदांतरादिसंबंधेन कथितापह्नुतिरूक्ता ॥ ३ ॥

स॰प॰२

२०

39

इदानीं विषमःप्रश्नवृत्तनामकप्रश्नयोर्लक्षणमेकेन श्लोकेनाह॥ यत्रेति॥ यत्र प्रश्ने भंगस्य खंडितपरस्यात्रिमपश्चा-
भावेन वैषम्यं भवति तद्विषमसंज्ञकमुच्यते। यत्र वृत्तनामवृत्तं पृष्टोरीत्याऽन्तरं भवति। तद्वृत्तनामकं निगद्यते। कथ्यत इ-
त्यर्थः॥ तत्र विषमजातेरायमुदाहरणमाह॥ कीदृगिति॥ कीदृग्वनं भयाय न स्यादिति पृष्टे प्रत्युत्तरं। अहिंस्रा न संति
हिंस्राः क्रूरजंतवो यस्मिन्तत्। क्रूरजंतुरहितमित्यर्थः॥ इति पृष्टे एवंप्रकारेण प्रश्ने कृते पश्चादुत्तरं। अहिंस्रमिति ग:

यत्र भंगस्य वैषम्यं विषमं तं निगद्यते॥ वृत्तं नामोत्तरं यत्र प्रभूतं वृत्तनामकं॥ ३१॥ कीदृग्वनं स्यान्नभ-
याय पृष्टेप्युत्तरं तस्य च कीदृशस्य॥ वाच्यं भवेदीक्षणजातमंबुकं वा [illegible]धिशेते [illegible]विकोऽर्चनीयः॥ ३२॥ आहिंस्रमहिमः।

तस्योत्तरस्य कीदृशस्य। ईक्षणजातं नेत्रोत्पन्नं अंबुजलं वाच्यं भवेदिति पृष्टे प्रत्युत्तरं। अहिः। तद्वत् अहिंस्रमिति
प्राग्उक्तमुत्तरं। भंगवैषम्येनाह॥ अहिंस्रो यः॥ न विद्यन्ते हिंस्रा रोयस्मिन्तत्। अहिंस्रमित्यर्थः॥ सेद्रनं चास्लमस्तुचे-
त्यमरः॥ नाविजलेऽथ पत्नियोनिर्यौ कं अधिकं अपि धायकः॥ शेते स्वपिति। इति पृष्टे प्रत्युत्तरं। अहिःशेष-
अधिशः। विष्णुः। अह्नाररासुदेवस्यादिदेवकाशरः। पुनः पृच्छति। अर्चनीयः पूजायोग्यः। इति पृष्टे प्रत्यु-
त्तरं। अहिंस्रमहिमः। अहिंस्रा अक्रूरा महिमा विभूतिर्माहात्म्यं वा यस्य सः॥ ३३॥ विषमजातेरुदाहरणा-
न्तरमाह॥ प्रायेति॥ प्रायो बाहुल्येन सर्वे अकार्ये सर्वस्मिन्न कृते कीदृशाः पुमांसो न मुह्यंति न मोहमाप्नुवंति। इति
पृष्टे प्रत्युत्तरं। सावधानाः। अज्ञानरहिताः। पुनः प्रश्नांतरं पृच्छति। नाधा इति नाकोऽभवेति। सनाधाराकः कीदृशः सन्

२१

वि॰मु॰

औवाचीभवेद्देति पृष्टे भंगवैराग्येन प्रत्यूनरं दृशाति। सावधानाः इत्यत्र सोऽवधामा एवं पदविभागे कृते। नाधावकुः
पूर्वं अधा विधेयः कोऽर्थः। न विद्यते धाकारो यत्र सः। अधाः धाकारेण तेना इति स्थितः। स पुनः नानाङ्कः नाविधेयः को
र्थः। न विद्यते आकारो यत्र सः। आकारेण तेन न इति व्यंजनं स्थितं तत्र नकारो विधेयः कोऽर्थः। औकारेण सहितं कर्तव्यं। तथा च
ते नौ इति नौकावाची सिद्धः। स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिरित्यमरः॥२४॥ विषमजातेः रुक्हरणमुक्ते गानीरक्षना नामे जाते राघमुक्ता
हरणमाह। गलतेति। गलत्कुरास्य धर्मयानाद्वरायासैः अमो येषां ते। गलत्क्लेशा यासां। विमलं अकल्मषं मनो येषां ते। विमल

प्रायः कीदृङ्नमुख्यंतिनराः सर्वत्र कीदृशाः॥ नाधा इति भवेद्यद्वै नौवाची पदकीदृशं॥२४॥ सावधानाः॥ विषम
जातिः। गलत्क्लेशा या सा विमलमनसः कुत्र मुनयस्तपस्यंति स्वस्थाः सुरद्विपुरिपोः कान्त दयिता॥ कविप्रेयः
किं स्यान्नवलघुयुतैरष्टगुरुभिर्बुधा वर्णैः स्फुरघटितबंधं कथयत॥२५॥ शिखरिणी॥५॥५॥५॥

मनसः। स्वे आत्मनि अनुभवं प्राप्य तिष्ठंतीति। स्वस्थाः। स्वे[illegible]तो ज्ञौ वात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धन इत्यमरः।
एवं विशेषणविशिष्टा मुनयः मननशीला ऋषयः कुत्र तपंति। तपः कुर्वंति। इति पृष्टे उत्तरं। शिखरिणि। पर्वते। पुनः पृ
च्छति। सुरद्विपुरिपोः। सुराणां द्विपनो दैत्याः तेषां रिपुर्विष्णुः तस्य प्रिया वल्लभा का इति पृष्टे प्रत्युत्तरं। ईः लक्ष्मीः। पुनः पृच्छ
ति। नवलघुयुतैः। नवसंख्या वर्णा लघवो यत्र। अष्टगुरुभिः। अष्टसंख्या गुरवो यत्र तैर्वर्णैः स्फुरघटितबंधः। स्फुरं प्रकटं घ
टितो विरचितो बंधो यस्य तत्। कविः प्रेयः कवीनां प्रियं वृत्तं पद्यं किंनामकं स्यात्। हे बुधाः कथयतेति पृष्टे उत्तरं। शिखरिणि॥

शिखरिणीनामकं वृत्तमिति सर्गः॥१६॥

२१

रकाजाते रत्नाहरणांतरमाह॥उरसीति॥मुरभिदो मुरारेः उरसि वक्षसि गाढं आलिंगिता का आस्तेति वृत्ती ति पृष्टे प्रश्नुत्तरं॥मा
लक्ष्मीः॥इंदिरा लोकमाता मा इत्यमरः॥नंदने इंद्रवने॥सरसिजानां पद्मानां मकरंदैः पुष्परसैः आमोदिहर्षिता का॥प्रश्नोत्तरं॥अलि
नी॥भृंगीस्त्र्यर्थः॥पुनः पृच्छति॥गिरिशमलघुवर्णैः गिरिशः कुलपर्वतास्तेषां तत्समानां लघुवर्णानां यत्र ते॥अर्णवाख्याति
सप्ताः सप्तसागराः इतिख्याताः सप्तसंख्यैः गुरुभिः दीर्घैः विरचिता रचिता॥छंदसां आर्यादीनां अग्र्या उत्कृष्टा॥के
ति पृष्टे प्रश्नोत्तरं॥मालिनी॥मालिनीसंज्ञछंदः॥एतल्लक्षणमुक्तं श्रुतबोधे॥प्रथममगुरुषट्कं विद्यते यत्र कांते तदनु च

उरसि मुरभिदः का गाढमालिंगितासौ सरसिजमकरंदामोदिता नंदने का॥गिरिशमलघुवर्णैरर्णवाख्या
तिसंख्यैर्गुरुभिरपि कृता का छंदसां वृत्ति रम्या॥२६॥मालिनी॥वृत्तानां मञ्जालिः॥एकमेकोत्तरं यत्र
सुश्लिष्टत्वाद्द्विधा भवेत्॥सुप्तिङंतप्रभेदेन नामाख्यातं तदुच्यते॥२७॥५॥५॥५॥५॥५॥५॥

दशमं चेदक्षरं द्वादशांत्यं वसुभिरथतुरंगैर्यत्र कांते विरामः सुकविजनमनोज्ञा मालिनी सा प्रसिद्धा॥व
त्तानां मञ्जालिः॥२८॥नामाख्यातजातेर्लक्षणमाह॥यत्र एकमेव सुश्लिष्टत्वात् संमिलितत्वात् उपसर्गादिभिः एक
मेवोत्तरं सुप्तिङंतयोः प्रभेदः सुप्तिङंतप्रभेदस्तेन द्विधा॥द्विप्रकारं भवेत्॥तन्नामाख्यातसंज्ञं प्रश्न
मुच्यते॥२७॥इदानीं धातुरूपोदाहरणेन दशप्रकाराः प्रदर्श्यंते॥तत्र दशसु लकारेषु वर्तमानार्थे ता वल्लटस्य दाह
रणमाह॥समरेति॥समरशिरसि रणाग्रे कौ दंडां सैन्यं दुर्निवारं॥वारयितुमशक्यं इति पृष्टे प्रश्नोत्तरं॥अभि

ता २

५२

२२
चि·मु·

न विघ्नतेभीर्यत्रतत्। अकातरं सैन्यमित्यर्थः। पुनः प्रछति। कीदृशो व्योम्नि। आकाशे भांति। इति प्रष्टे प्रसूत्तरं। भवति। नं नक्ष
त्रतहति। न सञ्चयुतत् इत्यर्थः। कथं भूते व्योम्नि विगलद्घननिशीथे॥ विगलघनः अभ्ररहितो निशीथो रात्रिर्यस्मिन्। तस्मिन् तथा त
स्मिन्। नक्ष॥ निशीथो रजनिरितितारापि। धाः। विधिवक्त्रो न भाग्येन क्रमपि योग्याभिमाना महत्पदं प्राप्य। दुर्जनः अ
खिलसमस्तं अनिघं जगत् स्तुसंलोयं किं करोति। प्रसूत्तरं। अभिभवति। पराभवति। तिरस्करोतीत्यर्थः। अभिभू
वं भिसत्तायामित्यस्य धातोः सामान्यपुरुषैकवचनं परस्मैपदं॥३७॥ लट्उदाहरणांतरमाहे॥ पदमिति। अनंत

म२

समरशिरसि सैन्यं कीदृशं दुर्निवारं विगलद्घननिशीथे कीदृशो व्योम्नि शोभा॥ क्रमपि विधिवक्त्रो न प्राप्य यो
ग्याभिमानं जगदखिलमनिघं दुर्जनः किं करोति॥३८॥ अभिभवति॥ पदमनंतरवाच्यं किं निषेधते कपि
पतिविजयी ननु कीदृशाः॥ परगुणान्नगदितुं गतमत्सराः कुरुत किं सततं भुवि सज्जनाः॥३९॥ अनुसरामः। लट्।

रार्थवृत्तिः। वक्तीसनंतरवाची। पदं विभक्त्यंतं किं निषेधते। प्रसूत्तरं। अनु। इत्यंतरमनंतरवाची। पश्चात्सादृश्ययो
रनु। इत्यमरः। ननु निश्चितं। कपिपतिः कपयो वानराः तेषां पतिः स्वामी अर्थात्सुग्रीवः। कीदृशो विजयी। विज
यशीलः इति प्रष्टे उत्तरं। सरामः रामेण सहित इत्यर्थः। हे गतमत्सराः। मात्सर्यरहिताः सज्जनाः। भुवि पृथिव्यां
सततं। परेषां गुणान्नगदितुं कथयितुं किं कुरुतेति प्रष्टे उत्तरं। अनुसरामः। अनुसारं कुर्मः। परेषां गुणान् क
थयिष्याम इत्यर्थः। अनुपूर्वं सृगतावित्यस्य धातोरुत्तमपुरुषस्य बहुवचनं परस्मैपदं। असराम इति सुबंतं। अनुरा

म इति तिङंतं। अनयोः भेदं न नामाख्यातसंज्ञ
मित्यर्थः॥३९॥ ५७
२२

43

लिट्लकारस्याद्यमुदाहरणमाह ॥ वदतीति ॥ रामं रघुनाथं ॥ अनुपजघन्यजः ॥ जस्य रामस्य अवरजः ॥ अयमर्थः लक्ष्मणो
राममेवं वदति ॥ किमिति ॥ आह ॥ सदा सर्वस्मिन्काले अलसमानसः ॥ अनुपमशीलः कुत्र वसति ॥ एवं लक्ष्मणेन पृष्टो रामो व
दति ॥ अनुजगदे ॥ हे अनुज कृ निरस्य आतः ॥ गदे गदे पुनरपि रामं लक्ष्मणः पृच्छति ॥ अपि ॥ राजसुतेन वालिना तिरस्कृतो
निर्भर्त्सितः ॥ असौ रविसुतः सुग्रीवः त्वया किं निरुध्ये कृतः ॥ एवं पृष्टो रामो वदति ॥ अनुजगदे ॥ अनुजगदे इत्यस्यार्थः अ
नुक्तवान् ॥ गदउपाशने इत्यस्य धातोः सामान्यपुरुषस्यैकवचनमात्मनेपदं ॥ ४० ॥ लिट् ॥ लिटो द्वितीयमुदाहरणमाह ॥

वदति राममनुपजघन्यजो वसति कुत्र सदालसमानसः ॥ अपि न राजसुतेन तिरस्कृतो रविसुतः किमसौ विद त्वं =
धे त्वया ॥ ४० ॥ अनुजगदे ॥ लिट् ॥ भवति गमनयोग्या कीदृशी भूरथानां किमिति मधुरमल्पं भोजनं नीते मद्यं ॥
प्रियतम भवनीचामंत्रणे किं परं स्यात्कुमतिरतविवादाश्चक्रिरे किं सदर्थैः ॥ ४१ ॥ समादधिरे ॥ लिट् ॥ ५ ॥

भवतीति ॥ रथानां चारुकटानां गमनयोग्या कीदृशी भूमिः भवतीति पृष्टे प्रत्युत्तरं ॥ समा उच्चावचरहिता ॥ भोजनं नीते
भोजनावसाने उपति मधुरं किंचिदल्पं किं प्रदेयं ॥ इति पृष्टे उत्तरं ॥ दधि ॥ पुनः पृच्छति ॥ प्रियतम हे वल्लभ ॥ नीचामंत्रणे ॥
नीचजनसंबोधने ॥ किं परं स्यादिति पृष्टे उत्तरं ॥ इति परं ॥ कुमतिरतविवादाः ॥ कुमत्या कुबुद्धिना कृतो विवादः कलहो
येषां ते तादृशाः पुरुषाः ॥ सदर्थैः सत्समीचीनः अर्थः प्रयोजनं येषां ते सदर्थास्तैः साधुभिः पंडितैः किं चक्रिरे ॥ किं कृता
वेति पृष्टे उत्तरं ॥ समादधिरे ॥ समाधानीकृताः प्रबोधिता इत्यर्थः ॥ अथो भिन्नेयरै वस्तु प्रयोजन निवृत्ति धिय
मः ॥ सम्पूर्वडुधाञ् धारणपोषणयोः इत्यस्य धातोः सामान्यपुरुषस्य बहुवचनमात्मनेपदं ॥ ५ ॥ लिट्लकारः ॥

44

२२

वि॰मु॰ इदानीं लिङ्लकारस्याप्युदाहरणमाह। वदेति। कश्चन पृच्छति। न उत्तमं अनुत्तमं। अनुत्तमं च तद्वचनं च अनुत्तमवचनं व
दकथयेति पृष्टे प्रत्युत्तरं। अवमं निकृष्टमित्यर्थः। निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमा इत्यमरः। यो ध्वनिः शब्द उच्चै म॰मु॰२
रुच्यते स ध्वनिः कीदृक्षः। प्रत्युत्तरं। तारः। अत्युच्चो ध्वनिरित्यर्थः। तारो उच्चैस्त्रयस्त्रिष्वित्यमरः। पुनः पृच्छति। तव सुहृदस्त
व मित्राणि गुणनिवहैः गुणसमूहैः रिपुनिवहं शत्रुसमूहं नु इति वितर्के। किं जेतारः इति पृष्टे प्रत्युत्तरं। अवमंतारः
अवज्ञाकर्त्तारः। अवपूर्वं मन ज्ञाने इत्यस्य धातोः सामान्यपुरुषस्य बहुवचनं परस्मैपदं॥४२॥ लुडुदाहरणान्तरमाह॥ क१

वदतानुत्तमवचनं ध्वनिरुच्चैरुच्यते स कीदृक्षः॥ तव सुहृदो गुणनिवहै रिपुनिवहं किं नु जेतारः॥४२॥ अव
मंतारः। कीदृक्कोयं दुस्तरं स्यादिति तितीर्षोः का पूज्यास्मिन्नुरु खड्गमामंत्रयस्व॥ दृष्ट्वा धर्मं दूरतो मानविद्धे किं कु
तस्मिन्प्रातरेवाश्रयाशं॥४३॥ अनु। माता। असे। लुट्॥५

ता॰ कीदृक्किमिति। तरितुमिच्छुस्तितीर्षुस्तस्य तितीर्षोः पुरुषस्य। कीदृक्षोतोयं जलं दुस्तरं तत्तु अत्रायं स्यादिति पृष्टे उत्तरं। अ
नु। न विद्यते नौ यत्र तदनु। नौकारहितमित्यर्थः। अस्मिन्लोके पूज्या गरीयसी का। उत्तरं। माता। जननी। गर्भधार
णपोषाभ्यां न माता गरीयसीति स्मरणात्। खड्गं। असिं। आमंत्रयस्वेति पृष्टे उत्तरं। असे। असिः खड्गः तस्य
संबुद्धौ। हे असे। खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टय इत्यमरः। हे मान [illegible]। प्रातः प्रभाते दूरतो धर्म
मं दृष्ट्वा हे आश्रयाश पावक प्रति किं कर्तास्मि। मानविद्धेः प्रत्युत्तरं उच्यते। अनुमातासे। यत्र धर्मस्तत्राग्नि २३
रित्यनुमाने नानुमितिं कुरुषे इत्यर्थः। अनुपूर्वं माङ् इत्यस्य धातोर्मध्यमपुरुषैकवचनं॥४३॥५॥५॥५॥

त्वरोदाहरणद्वयं द्वाभ्यामाह ।। कामुका इति । कामुकाः कामिनः कृपया सहनीचाः स्युः । स्वहालिवर्गेषु निकृष्टा भवंतीत्येवे
उत्तरं दास्या । दासीचेटीलया । सर्वः प्रजालोकः । कस्मिन् प्रमोदते हर्षमाप्नोति । प्रश्नोत्तरं । महे । उत्सवे । मह उद्धव उत्सव
इत्यमरः । पुनः पृच्छति पुण्याहं पुण्यदिनं प्राप्य अर्थिनः याचकाः प्रति । वृत्तनिःकृत्याणि किं करिष्यध्वे । किं करिष्यथ ।
मोदाता र इत्यध्याहारः । प्रश्नः दास्यामहे । दास्याम इत्यर्थः । डुदाञ् दाने इत्यस्य धातोः उत्तमपुरुषस्य बहुवचनमा
त्मनेपदं ।। ४८ ।। दुःख इति ।। सर्वकार्येषु दुःखी दुःखले । क्लीबे । प्रश्नोत्तरं । प्रयासी । प्रयासः श्रमोऽस्यास्तीति प्रयासी ।

कामुकास्तु कृपानीचाः सर्वः कस्मिन्प्रमोदते ।। अर्थिनः प्राप्य पुण्याहं करिष्यध्वे वसन्निधिं ।। ४८ ।। दास्यामहे ।
कोदुःखी सर्वकार्येषु किमस्यार्थस्य वाचकं ।। योयत्र विरतो निस्संततः किं स करिष्यति ।। ४९ ।। प्रयास्यति । लृटू ।।
विद्यंत इति समानार्थः शब्दः कोचिरयति मुद्रां ।। कथमपि यदि कोपः स्यात्तं सुजनः किं करोतु वद ।। ५० ।। संत्यजतु ।।

श्रांत इत्यर्थः । भृशार्थस्य अतिशयार्थस्य वाचकं किं । उत्तरं अति । अतिशये पतीत्यमरः । निस्संयः पुमान् यस्तत्र य
स्मिन्विरत उदासीनः । तोप्राप्तः स पुमान् । ततस्तदनंतरं किं करिष्यति प्रश्नोत्तरं । प्रयास्यति । गमिष्यतीत्यर्थः । प्रप
र्वं याप्रापण इत्यस्य धातोः सामान्यपुरुषस्यैकवचनं परस्मैपदं ।। ४९ ।। इदानीं लोटोदाहरणं द्वाभ्यामाह ।। वि
द्यंत इति । विद्यंत इत्यस्य समानार्थस्तुल्यार्थवाची शब्दः प्रश्नोत्तरं । संति । विद्यंत इत्यर्थः । मुद्रां । प्रमाणपत्रा
दिमुद्रा । किं अचिरयति । अस्थिरीकरोति । उत्तरं । भजतु । आस्थारहितं । यदि । कथमपि केनापि हेतुना कोपः
क्रोधः स्यात् । तदा तं प्रति । सुजनः किं करोतु । वदेति पृष्टे उत्तरं । संत्यजतु । परित्यागं करोतु । संपूर्वस्य त्यज हानावित्यस्य धातोः सामान्यपुरुषस्यैकवचनं परस्मैपदं ।। ५० ।।

२४

चि॰री॰

मेघेति ॥ मेघात्यये मेघापायसाने । शरत्काले इत्यर्थः । सुभगावगाहा । मज्जनयोग्या का । प्रसूत्तरं । नदी । सरित् । यसंततिलकम्
संज्ञं छंदःपद्यं । क्रियते रसराणां । उत्तरं । क्रियतां । एतच्छंदो केनांनां । भोभोः कृत्यपुरुषाः निरूपजनाः । विषुवदिने संक्रांतौ ।
समरात्रिंदिवे काले विषुवद्विषुवं चेतत्त्रयं समं ॥ नोऽस्माकं वितं बहु विपुलं धनमस्ति । तदेतद्धितमस्माभिः किं क्रिय
तां । प्रसूत्तरं । नदीयतां । मा दीयतामित्यर्थः ॥ डुदाञ् दाने इत्यस्य धातोः सामान्यपुरुषस्यैकवचनं आत्मनेपदं ॥ ८७ ॥ लो
ट् लकारः ॥ लुट् उदाहरणद्वयं द्वाभ्यामाह ॥ केति ॥ मधुरदैः पुष्परसैः का मा माद्यति । प्रमत्ता भवति । प्रसूत्तरं । आली ॥ भृंगी ॥

मेघात्यये भवति का सुभगावगाहा यत्र वसंततिलकं क्रियते रसाणां ॥ भो भोः कृत्यपुरुषा विषुवद्दिने च वित्तं
च नः सुबहु तत्क्रियतां किमेतत् ॥ ८७ ॥ नदीयतां । लोट् लकारः । का माद्यति मधुरैरसैस्तु नयं कमसतजनेकराजसु
ता ॥ कथय पुरुषी वलस्य पक्वं किमाचीकरस्तमपि ॥ ८८ ॥ आली लवं पच्छति पुरुषः कस्यां समभवन्वजरे
तपस्ततयः ॥ बहुभय देशं जिगमिषु रेकाकी वार्यते च कथं ॥ ८९ ॥ मानवनगाः ॥ ८५ ॥ ८५ ॥ ८५ ॥ ८५ ॥ ८५ ॥ ८५ ॥

आनम्रराजसुता जानकी कुशपुत्रं प्रसूत सुषुवे । प्रसूत्तरं । लवं । लवनामानं । हे रुषीवल कर्षक । पक्वस्य । फलपरिणतं धान्यं ।
समपि । किमचीकरः । किं कृतवानसि । उत्तरं । आली लवं । लुनं तं पुरुषप्रेरितेवानस्मीत्यर्थः । लुञ् छेदने इत्यस्माद्धातो रुत्तम
पुरुषस्यैकवचनं परस्मैपदं ॥ ८८ ॥ पृच्छतीति । कश्चन पुरुषः पृच्छति । अस्यां भूमौ । पञ्चस्तपक्षतयः कुलिशाछिन्नपक्षमूलाः
कः समभवन्नु ॥ प्रसूत्तरं । मानव नगाः । मानव हे मनुष्य । नगाः शैलाः । छिन्नपक्षतिः पक्षमूलमित्यमरः । च पुनरर्थे । बहुभयपुनः
देशं जिगमिषुः । गंतुमिच्छुः एकाकी असहायः कथं वार्यते निषिध्यते साधुभिरिति शेषः । प्रसूत्तरं । मानवेनगाः । हेऽन
वन । न विद्यतेऽवनं रक्षणं यस्य सः । हे रक्षाविहीन । मागाः । मागच्छ । मा प्रयाहि इत्यर्थः । गम्लृ गतौ इत्यस्य धातोर्मध्यमपु

चौ॰

रुषस्यैकवचनं परस्मैपदं ॥ ८९ ॥ लुङ् लकारः ॥

२६

लङ्उदाहरणद्वयं द्वाभ्यामाह ॥ अरंहरिः सृक्ष्णः । स्वबाहुबलेन गवां हितं विधित्सुः । विपालुमिषुः ॥ महीध्रं शैलं । अर्थो गोवर्द्धनं संदे
गिरेः किं उभकरयोः किं कृतवान् नमि ॥ प्रश्नोत्तरं । अपरः । पठतवानसि । पुनः पठति ॥ प्रियतममवरनेन प्रेषुसुखेन दधिता याः पक्व बिंबोष्ठ
सेवनताम्रप्रपीयते । उत्तरं । अपरः ओष्ठः । सुभ्र धारणपोषणयोः । इत्यस्य धातोर्मध्यमपुरुषस्यैकवचनं ॥५॥ परिहरतीति । अ
रितः द्वौ नु । नियमं या । किं परिहरति किंपरि भुज्यांती तिष्ठेदुत्तरं । संग्रामे । अपयेति प्रश्ने । मंगलमनंतरं रत्नप्रभ कालं पथो अथे
समरः । कृपापिकृ स्मिन्नपिकाले इलक्षो कैर्भीतः कातरः । किं । न विहरति नाप्नोति इति पृष्टे उत्तरं । उपमित्यर्थः । हे नृपते राजन् । नृप
इमकरवमहं तरिर्महीध्रं स्वभुजबलेन गवां हितं विधित्सुः ॥ प्रियतममवरनेन पीयते कः पक्वबिंबफलोपमः प्रियायाः ॥५०॥
अपरः परिहरति भयानवाहितः किं प्रथमवरापिनाविरतीहभीतः ॥ कथयपक्किमकरारिमां धरित्रीं नृपतिगुणैर्नृपलेख
यत्नमेकः ॥५१॥ समरं जयं ॥ श्रीहरिसेना भवति रणे दुर्वारा वीरः कः स्मै स्पृहयति लक्ष्मीमिच्छन् ॥ का संबुद्धिर्भवति भुवः स
ज=
ग्रामे किं कुरुध्वं सुभटजनैराख्याहि ॥५२॥ पराजयेमहि ॥४॥ ॥ तिगुणे नृपतेः संख्या द्विषकृणालैः संधिना
विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः षड्गुणाः ॥ समरः ॥ लं एकामुख्यः स्वयमात्मना । इमां धरित्रीं वसुधां । किं अकरोः । किं कृतवान
सीति पृष्टे प्रश्नोत्तरं । समरं जयं । अनुरंजितवान् लक्ष्मीः सूर्यः । समम् पूर्वं रंज रागे इत्यस्य धातोरुत्तमपुरुषैकवचनं ॥५१॥ लृङ् लङ्
रः ॥ लिङ् उदाहरणद्वयं द्वाभ्यामाह ॥ श्रीहरिगिति ॥ रणे श्रीहरिसेना दुर्वारा वारयितुमशक्या भवति । उत्तरं । परा । उत्कृष्टा वीर
स्मरः । लक्ष्मीमिच्छन् धनप्रतिकामः । कस्मै स्पृहयति । वांछां करोति । उत्तरं । आजये । युद्धाय । समिसाजि समि युध रस
मरः ॥ भुवो भूमेः संबुद्धिः का महि । हे पृथ्वी ॥ सुभटजनाः हे भटाः । रणे आलक्ष्यानूराकृन्नूगो न्नजानता किं कुरुध्वा ॥ भूम
त उत्तरं । पराजयेमहि । पराजयं कुर्मः । आ नत्व्यो आतजद्विषा विसमरः ॥ पराफूर्वं जि जये इत्यस्य धातोरुत्तमपुरुषस्य बहुवचनं ॥५२॥

२५

वि·मं·

कंसेति। कैंसारातेः कृष्णस्य गमनं केन भवति। उत्तरं। विना। विः पक्षी तेन। गरुडेनेत्यर्थः। स्वस्येषु स्वल्पग्रामः हर्षं कस्मिन्कुले
भवेत। उत्तरं। दुस्थेयकौ। सर्वेषां शुभं किं प्रचुः। कृपयेयुः। उत्तरं। अयं। अयः शुभावहो विधिः। संहे सुजन। सज्ञो कं रोपूयस्त
ओकं। त्वं किं कुर्याः। किं करोषि। उत्तरं। विनोदयेयं। विनोदयामि। विपूर्वं तुद प्रेरणे इत्यस्य धातोः उत्तमपुरुषे एकवचनं। प्रू
लिङ्। लेट्। उं दालरणाकृयं द्वाभ्यामाह॥ वारणेन्द्र इति। भृंगसमूहस्य प्रीतये कीदृशो गजराजो भवेदिति प्रश्ने। उत्तरं।
समग्रस्य॥ भगदानेन तु प्रपमास्यमानेन यस्य सः। केनापि भृतार्थे प्रश्नः क्रियते। यद्विजयस्य पदं पूर्वं कृत्वं सकलस्या

वारणेन्द्रो भवेत्कीदृक्प्रीतये भृंगसंहतेः॥ यद्यपस्यंतदस्मै किमकरिष्यमहं धने॥ ५४॥ समदास्यः॥ कैंसा
रातेर्वद गमनं केन स्यात्कस्मिन्कुले भवेत्स्वल्पेषु॥ किं सर्वेषां शुभमूचुः धीराः किं कुर्यास्त्वं सुजन सज्ञो कंलो
कं॥ ५३॥ विनोदयेयं॥ कालेन सौम्य थायुक्तं नरः कुर्यान्नुपैति किं॥ भुक्तं वा तो न लिप्सेतां चेत्किमेतदकरिष्यतां॥ ५५॥ अहस्यतां॥ लेट्लकारः॥ नामाख्यातजातिः॥

तदास्मै विप्राय धनमहं किमकरिष्यं किं कृतं स्यादिति प्रश्ने प्रश्नोत्तरं। समदास्यः। तदा तस्मा विप्राय धनं दत्तं स्यादिति स
र्थः॥ दुदाम् दाने इत्यस्य धातोर्मध्यमपुरुषे एकवचनं परस्मैपदं॥ ५४॥ आख्यातजातिः॥ काले रोषायामुचितं कुर्वन्नरः
किमुपैति। उत्तरं। अहास्यतां। हास्यस्य भावो हास्यता तां नाप्नोतीत्यर्थः॥ पुनर्भुक्तार्थं पृच्छति। भुक्तवंतौ स्वतभोजनौ स्त
यो पुनः क्षेयदि। अत्र ओपना दिभस्यं जलिप्सेतां प्राप्नुवंतौ। दुर्लभप्राप्तौ। तदा तौ पुनः प्राप्नमेत्रविं किमकरिष्यतामि
ति प्रश्ने उत्तरं। अहास्यतां। अत्यक्ष्यतां। परित्यक्तवंतौ इत्यर्थः॥ विप्यात् दस्य भोजनमिति स्मृतेः। ओहो हाक् त्यागे
इत्यस्य धातोः सामान्यपुरुषे द्विवचनं परस्मैपदं॥ ५५॥ नामाख्याततजातिः॥ ५॥ ५५॥ ५॥ ५॥ ५॥

पृ=

२५

49

ताकीदिग्वतुर्णां लक्षणमाहै केन। ज्ञेयमिति। तर्के इदं ज्ञानं यस्य स तर्केदृशातर्के ज्ञेयं। इदं ज्ञाने ज्ञातरिपुस्मरः॥ तथा स
त्रोत्तरैः सौत्रं ज्ञेयं शाक्यसंज्ञाभिः। शाक्कीयं। शाक्यभाषया शाक्यजं प्रश्नजं प्रश्नं ज्ञेयमित्यर्थः॥५ ध्यातावतंसुलाकी जातिरु
दाहरणद्वयं ताभ्यामाह॥ हिमानीति। हिमानी हिमसंततिस्तया आछादितो चन्द्रसूर्यौ कीदृशो उत्तरं। अभो। भारहितो
पूज्यः कः उत्तरं। अः विष्णुरित्यर्थः। प्रमाणेभ्यः समशास्त्रकः। प्रभाकरस्य जैमिनीयस्य संमतो न भवति उत्तरं। अभावः। अभा
यवाइइत्यर्थः॥५७॥ कइति। प्रवीणा निपुणाः के। विज्ञाः। ज्ञानिनः। जीर्णं वस्त्रं कुतः कस्मात् हीनं उत्तरं। नवात्। यत्र निम

ज्ञेयं तर्कदृशातार्कैः सौत्रं सूत्रोत्तरैस्तथा॥ शाक्कीयं शाक्यसंलापैः शाक्यजं शाक्यभाषया॥५६॥ हिमानीस्थगितौ स्यातां
कीदृशौ पुष्पदंतौ भास्करौ॥ कः पूज्यः कः प्रमाणस्तोमप्रभाकरसंमतः॥५७॥ अभावः। के प्रवीणाः कुतो हीनं जीर्णवा
सोंशुमांश्च कः॥ निराकारिच्छवो बाह्यं यो गाथा बौद्धाख्या कीदृशाः॥५८॥ विज्ञानवादिनः॥ तार्किज्ञातिः॥ कोनयति ज
गद्दत्तोषस्य यमथ विभराबभूव किं विष्णुः॥ नीचः कुत्र सगर्वः पाणिनिसूत्रं च कीदृशं॥५९॥ यमो गंधने॥५॥५॥५॥

नाम्। अंशुमान्कः उत्तरं। इनः। सूर्यः। बाह्यबौद्धं निराकरिच्छवो निराकर्तुकामाः। योगाचाराः। अध्यात्मनिष्ठाः। कीदृशा
स्तु रिति पृष्टे उत्तरं। विज्ञानवादिनः। अद्वैतवादिन इत्यर्थः॥५८॥ सौत्रस्योदाहरणं द्वाभ्यामाह॥ कइति। सकलं जगत्
समस्तं नयति प्रापयतीति पृष्टे उत्तरं। यमः। अंतकः इत्यर्थः। अथानंतरं विष्णुः किं बिभराबभूव किं धृतवान् उत्तरं। अगं।
शैलं। गोवर्द्धनाभिधं। क्षुद्रः कुत्र सगर्वः उत्तरं। धने। वित्ते च पुनरर्थे। पाणिनि। सूत्रं कीदृशं। उत्तरं। यमो गंधने इत्येवं रूपं॥५९॥

ध्यो॰

60

२६
वि·मु·

किमिति ॥ विशेष्यस्य निष्ठा स्थितिर्यस्मिंस्तद्विशेष्यनिष्ठं किं स्यात् । इति पृष्टे उत्तरं । विशेषणं । पूरणी । पूरणार्थे संख्या
केति पृष्टे हे विशाम्पते शेषः । वद गां कथयत । उत्तरं । एका । एकेनो न स्थले । एकेन संख्यापूरणं । नीचः । केन महांध इति पृष्टे
उत्तरं । अर्थेन विभवेनेत्यर्थः । वामदेव्याकरस्य सूत्रकौ ईदृग्गं इति पृष्टे उत्तरं । विशेषणमेकार्थेन । इति स्वरूपं । अंते रूपं तरः
प्रारूपस्य लाविशालीश्राकरायनः । पाणिन्यमर दैजयस्य शाकटायनादिका इति ॥ ८१ ॥ सोत्रजातिः । शाब्दीयजानेरस्य
हरणं द्वाभ्यामाह ॥ नेति । खलो दुर्जनः । कस्मै न श्लाघते । न प्रशंसेति । उत्तरं । परस्मै । अन्यस्मै । परप्रशंसां न करोतीत्यर्थः ।
किं स्याद्विशेषणं निष्ठं का संख्या बहुतपूरणी भवति । नीचः केन महांधः स्वजनानान्यस्य कीदृशां ॥ ८० ॥ विशेषणमेका
र्थेन श्लाघते खलः कस्मै सुप्तिङन्तं किमुच्यते ॥ आदेशानां नवानां च तिङां किन्नाम कथ्यतां ॥ ८१ ॥ किमव्ययतया
स्याल्लंकस्य लोपो विधीयते ॥ कृतत्राबद्विशेषात्वासमाहारः क उच्यते ॥ ८२ ॥ स्वरितः । शाब्दीयजातिः ॥ ८१ ॥
श्लाघा मता प्रशंसा यां परस्याभिलाषयो रितिविश्वः ॥ सुप्तिङौ अंते यस्य तत् । सुप्तिङन्तं किमुच्यते । उत्तरं । पदं सुप्तिङं
तं पदमिति सूत्रात् विभक्त्यंतमित्यर्थः । आदेशानां । लकारादेशानां नवानां । तिङ्गुणनानां नाम किं कथ्यतां । उत्तरं । परस्मैप
दं न परस्मैपदानि ॥ ८३ ॥ किमिति । अव्ययस्य भावः अव्ययता तया किं स्यात् । उत्तरं । स्वरः । स्वरव्ययमित्यमरः । लोपः ।
अदर्शनं कस्य विधीयते । उत्तरं । इतः । इत्संज्ञकस्याय्यस्येत्संज्ञातस्य लोपः । हे राजन् विदित्वैय्याकरणाः ज्ञात्वा वदत ।
समाहारः क उच्यते । उत्तरं । स्वरितः । समाहृत्यास्वरितः ॥ ८२ ॥ शाब्दीयजातिः ॥ हिमज ५ ॥ ५ ॥ ८ ॥ ८ ॥ ८ ॥ ८ ॥

ध्या ।
नर

स·मू·प·

२६

KKSU LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1561
Dist. Nagpur

नास्त्यानेरूदाहरणद्वयं द्वाभ्यामाह ॥ जल इति। जलदास्यपेशारकाले समरः सङ्ग्रामः कुरुतिथ ऐडत्तरं प्रा। कुकुरस्त्वर्थः। न
पुनः। जलदास्यपे सुभगं स्यच्छकिं प्रसू० सदः तडागः सुराः कं ध्रुतवान्। उत्तरं जग। तैलं कटुतैलेन मिश्रितः गुडः त्रिगुणसप्त
दिनैः एककविंशतिमितैर्दिनैः। इदं कं नाशयति। उत्तरं। श्वासरोगं। कासमित्यर्थः ॥ ६२॥ कीदृगिति। दीपवर्तेः स्त्रीसखा ज्यात्वाम
तः काले कीदृक्स्यात्। उत्तरं। विभा। विगतदीप्तिः। उष्णः। कुरभः पृच्छति। कैगाः किं भजन्ते। उत्तरं। कुरभ वौषि। हे कुरभ उष्ण।
वनं अरण्यं। देवामात्यो बृहस्पती किंस्था नैगते प्रायशो सो विविक्तो विवेकी रीलो लोगाः। विवाहं नो कुर्यात्। नेकरोति।
जलदासबे भवति कः सुभगः सुभगश्च किं कमभवत्सुरभिल। कटुतैलमिश्रितगुडो नियतं विनिहंति कं त्रिगुणसप्त
दिनैः ॥६२॥ श्वासरोगं। कीदृक्प्रात दीपवर्तेः स्त्रीसखा स्यादुष्णः पृच्छ स्या भजन्ते मृगाः कं। ॥ देवामात्ये किंगते प्रायशो सो
लोकः कुर्यान्नो विवाहं विविक्ते ॥६३॥ विभाकरभवनं। वर्णो द्वोन्तरं यत्र तद्वर्णान्तरमुच्यते। ॥ शस्य यत्रोन्तरं तत्तु
वाक्योनंतरमितिस्मृतं ॥६४॥ कौ रात्रुभुवि विख्यातौ चोकं वदति क्लीपुरं ॥ कौ भीष्टो च दृश्यते लसव्यते केवचभिः सुभिः ॥६५॥ वीतरागः।
उत्त० विभाकरभवनं। विभाकरः सूर्यस्तस्य भवनं सिंहस्य चाधिपतिः। सूर्य इति भवनदीपः सिंहस्य चमुरोतातु विनाशनं वरोभन
इति ॥६४॥ शास्त्रजातिः। वर्णान्तरं वाक्योत्तरं योजयोर्लक्षणमाह केनेत्। वर्ण इति वर्ण एव गाक्षरमेव उत्तरं
स्यात्तद्वर्णान्तरसंज्ञं। यत्र तु वाक्यं उत्तरं तद्वाक्यान्तरं कथितमित्यर्थः ॥६५॥ कावितिः। भुविभूमौ विख्यातो शत्रुकौ। प्रसू० शी। उष्ण
दृश्यते तौ बौ। हरकामौ। किंपदं लोकं वदति। उत्त० हा। हा विप्रा देववन्द्यो चेति विभ्वः। अत्र लोके दृश्यस्याभीष्टं। उत्तरं। रागः
अर्थः। चतुनः सुभिः कैसेव्यते। उत्त०। विहाराः। बौद्धायतनानि। विहारो भ्रमणे स्कन्धे लीलापांसुगतालय इति विश्वः ॥६६॥

नं=

हो १

52

किमिति। मेघाः किं मुञ्चन्ति। उत्तरं। कं जलं। हरिप्रिया कीदृशी। उत्तरं। सा। अः विष्णुः। तेन सहिता सा। पूजायां किंपदं। उत्तरं।
सु। इत्यव्ययं। अग्निः कः। उत्तरं। रः। रः पावके तीक्ष्णे चेति विश्वः। कृष्णेन परमात्मना को रिपुर्हत इति पृष्टे। उत्तरं। कंसासुरः।
कंसनामा दैत्यः॥६७॥ वर्णोत्तरजातिः। तिङ्सुबन्तचयो वाक्यं। तस्योत्तरजातेः प्रथमसुप्तहरणमाह॥ दृष्ट्वेति। हरिर्विभुः।
कं दृष्ट्वा। उत्तरं। अगं शैलं गोवर्द्धनाभिधं। शुचि कि। शुभ्रो मेघः। कीदृगिति पृष्टे। उत्तरं। अकं। सुखरहितं। न विद्यते कं सुखं यस्मिन्
स अकः। सुखरहितः। पृच्छति। स शोकः पुरुषः किं कुरुते। उत्तरं। अकरोदिति। अकः हे सुखरहित रोदिति। रोदनं करोतीत्यर्थः।

किं मुञ्चन्ति पयोवाहाः कीदृशी हरिवल्लभा॥ पूजायां किंपदं कोऽग्निः कः कृष्णेन हतो रिपुः॥६७॥ कंसासुरः। वर्णो-
त्तरजातिः॥ दृष्ट्वा हरिः कं शुचि कीदृगभ्रं पृच्छत्यकः किं कुरुते सशोकः॥ श्लोकं विधायापि किमित्यकार्षीत्कविर्न तो-
षं समुपैति भूयः॥६८॥ अगमकमकरोदिति॥ लक्ष्मीधरः पृच्छति कीदृशः स्यान्नृपः सपत्नैरपि दुर्निवारः॥ अकार
किं कृहि नरेण सम्यक् पितृत्वमारोपयितुं स्वकीयं॥६९॥ समजनितनयः॥ इति द्वितीयः परिच्छेदः॥२॥ छ॥ छ॥

कं सुखेऽपि प्रकीर्तितमिति धनंजयः। पुनः पृच्छति। श्लोकं विधायापि पद्यं रसा पितुर्हरः कविः महान्पंडितः किमिति हेतोः
नमः पुनरपि तां नाप्नोतीति पृष्टे उत्तरं। अगमकमकरोदिति। गमयति बोधयतीति गमकं न गमकमगमकं अबोधकमकरोत्।
स्तेवानिमित्तकारणात्तोषं नाप्नोतीत्यर्थः। उदारो दातृमहतोरित्यमरः॥६८॥ तस्योत्तरजाते द्वितीयसुप्तहरणमाह॥ लक्ष्मी-
धर इति। लक्ष्मीधरो विष्णुः पृच्छति। कीदृशो नृपः। सपत्नैरपि शत्रुभिरपि दुर्निवारो वारयितुमशक्यो स्यादिति पृष्टे। उत्त-
समजनितनयः। मा लक्ष्मीस्तया सहितः समः लसंयुक्तो। हे सम सलक्ष्मीक विष्णो जनितनयः। जनितः उत्पादितो नयः यथोक्तो राजध-
र्मो येन सः। रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्हृदः इत्यमरः। सम्यग्रूपयथा स्यात्तथा स्वकीयं पितृत्वं आत्मनि पितुर्भावमारोपि

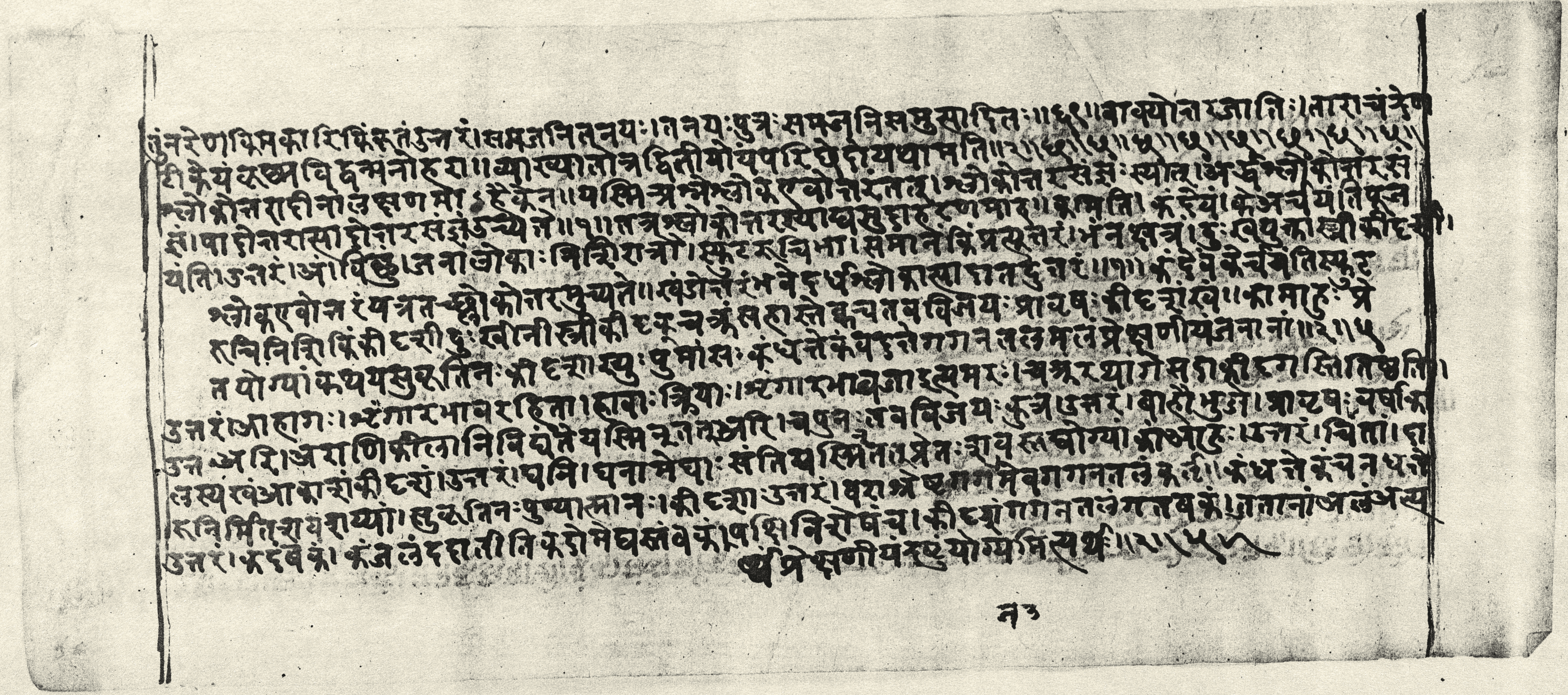

तुंनरेणाक्षिमकारि किंस्तंतुत्तरं। समजनि तनयः। तनयः पुत्रः समजनि समुत्पादितः॥६१॥ वाक्योत्तरजातिः। ताराचंद्रेण
दीकेयं रूपमविंदन्मनोहरा॥ व्याख्यातोत्र द्वितीयोयं पादैषु यथामति॥२॥६५॥५॥५॥६५॥६५॥६५॥५॥
श्लोकोत्तरादीनां लक्षणमाः हैकेन॥ यस्मिन्नन्यश्लोकैरेवोत्तरं तत्तु। श्लोकोत्तरसंज्ञः स्यात्। अथ श्लोकोत्तरसं
हं। पादोत्तरास्या पादोत्तरसंज्ञउच्यते॥१॥ तत्र श्लोकोत्तरस्योदाहरणमाह॥ कामति। कं दैवं के अर्चयंति पूज
यंति। उत्तरं। अंबिकुजनाभोक्ताः निशिरात्रौ। स्फुटरुचिभा। समाने क्रियस्तरं। भं नक्षत्रं। कुः स्थितुका स्त्री कीदृशी।
श्लोकएवोत्तरं यत्र तत्श्लोकोत्तरमुच्यते॥ खंडोत्तरं भवेद्यस्मिन्श्लोकास्यासाकलदुत्तरं॥१॥ कं देवं केर्चयंति स्फुटर
रुचिनिशि किं कीदृशीकुः स्वानी स्त्रीकीदृकूच कं सहास्ते कूचतव विजयः प्रावृषः कीदृशां स्वे॥ कामाहुः प्रे
तयोग्यां कथयसुकृतिनः कीदृशा स्युः पुमांसः कं धत्ते कं यदुत्तेगगनतलमलं प्रेक्षणीयं जनानां॥२॥५
उत्तरं। आहारः। शृंगारभावरहिता। हावाः क्रियाः। शृंगारभावजाइत्यमरः। अक्रूरथांगे सरागीदृशा स्थिताष्टुति।
उत्तरं अरि। अराणि कीलानि विद्यते यस्मिन् तत्तत्रअरि। चतुरः तव विजयः कुत्रउत्तरं। बाहौ भुजे। प्रावृषः वर्षाक
लस्य स्वं आकाशं कीदृशां। उत्तरं घनि। घना मेघाः संति यस्मिन्तत्। प्रेतः शवस्तद्योग्यां कां आहुः। उत्तरं। चितां। सु
कृतिनः पुण्यात्मानः कीदृशा। उत्तरं। धराग्रे गगनमेवगगनतलं कं कं। कं धत्ते कं च न धत्ते
निशितापराय्यां। कुःजं अलं दृशाति निकुडोमेघसंव कां पक्षिनिरोधं च। कीदृशं गगनतलं गततबकं। जनानां अलं अत्य
उत्तरं। कदवकं।
र्थं प्रेक्षणीयं तद्योग्यमित्यर्थः॥२॥५८

न३

पुष्पदन्ति।स्फुरं नयनं।नवकुसुमारोपं कालं अभ्याद्धसंतनुं आसाधिगम्य पुष्पः प्रहृष्टस्सन् कीदृक् चकास्ति यो न ते।
चकास्ति कीदृशी।उत्तरं।कदली।दलानि पर्णानि संत्यस्यामिति।अंबुवाहा मेघाः।किं मुंचंति।मुञ्चमोचने।उत्तरं।कं।जलं।भ
वति विरहे।भवतादरात्नु संधेसंज्वरः संतापः।किं भवः।किंरुतः।उत्तरं।जरः।त्रासजः।नेत्रप्रवृत्ति।नेत्रयोः प्रावृ
णां किं।उत्तरं।रोपक्ष्मा।नेत्रलोमापक्ष्मा।अक्षिलोम्नि किंजल्के सत्याम्बरोपणीयसीत्यमरः।अतिशयेन लघवः के।उत्तरं।
लघ्याः।अणवः।लवलेशकणाणवः इत्यमरः।कीदृशे हिमे दः कः।उत्तरं।पवः।हे प्रियतम प्रायेण प्रावृषेण्याः वर्षाकालसं

पुष्पैः कीदृक्चकास्ति स्फुरन नवकुसुमारोपभासा घकालं किं मुञ्चेत्यम्बुवाहा भवति विरहे संज्वरः किं भवत्याः।किं
नेत्राम्बु घनितिष्या।इति कृत्यं यलघवः के च कीदृशी हिमे दः।प्रायेण प्रावृषेण्याः प्रियतमदिवसाः कीदृशाः कीदृशाश्चाः॥
अंगना मम हा नारिपालो पघनि निचितां वरः॥केदंवेकंदलीकंदरजः पक्ष्मलवायवः॥५॥

दृश्च साः कीदृशाः कीदृशाश्च भवंति।उत्तरं।पुनः सर्वे अंगनामेसाद्धि।अंगनानामाः श्यामाः येमहालोवारिवाहामेघा
स्तोषामोघे समनहे निचितं व्याप्तमंबरं आकाशं येषु तेनादृशाः पुनश्च केदंवेनीपः केदलीरजः समेदः कदंबकुसुमः
केदंबः कंदली कंदुनोर्जोभिः परागैः।पक्ष्मलाः।पुष्टा वायवः पवना येषु ते।कलध्वनौ कूदलीस्या नगावत्सविते
पयोतिरिति विम्बः।म्हलेवकुलेकुवं दृस्तिअने का उर्ध्वध्वनिमंजरी॥६॥अस्योवोपाहरणांतरं दास्यामाह॥
कुर्यादिति।निशिरात्रौ।कीदृशं सरः।सरसी।कमपि वियोगिनं दुर्गं कुर्यादितिपृष्टे उत्तरं।कोकिं।कोकाम्बेक

ल॰ =

२८

पाकादिपुंलेयस्मिन्नूतलाच्चक्रवाकास्तु रात्रौ वियुक्ताः स्युरिति तेषां चाब्दे न वियोगोपि नो पि दुःखिता भवंतीति भावः ॥ वक्रे सुखेका तिष्ठ
ति उत्तरं ॥ लाला मुखजलस्रावः ॥ स्तणिकास्यं इनीला ले सुमरः ॥ परिखदिग्भा यां च कावागमी कृपा निंद्यः स्यात् ॥ उत्तरं ॥ अपवाचा ॥ कुत्सि
त भाषया ॥ नियतं निश्चितं ॥ मंदस्य जलसस्य संबोधनं किं ॥ उत्तरं ॥ हे अलस ॥ हे मंद ॥ वर्णोपांत्ये ॥ वर्णानां कादिक्षांतानां उपांत्ये ॥ उप
समीपे अंत्यः ळकारो यस्य ताहशं वर्णं किं प्राहुः बुधा इति शेषः ॥ उत्तरं ॥ हंसकारे ॥ असुराणां दैत्यानां रिपुणा शत्रुणा रूपेण नंदगोप
लये ॥ नंदगोपगृहे ॥ किमलंक्षितं ॥ उत्तरं ॥ अनः ॥ शकटमित्यर्थः ॥ एणांकोम्भोगांकृष्णंद्रोमो जैमक्तकेयस्य स एणांकमौलिश्चंद्रशेखरः कः।
कुर्यादुद्वेगवं तं कमपि निनिद्रामरः कीदृशां शाक्तिवक्त्रे वक्राणि घः कथा स्यात् स द्विपदि नियतं मंदसंबोधनं किं ॥ वर्णोपांत्यं कम
चुः किमसुररिपुणा नंदगोपालये स्तं क्रं प्रालेयाद्रिपुत्री कुचयुगलतटात्तुंठता णिरेणांकमौलिः ॥ ५ ॥ कीदृक्कुसेरबंधुः सुर
तमुददरदरस्त्रेयसीप्रालयां तेकीदृग्भीतं विहरोधनुरवनि रुहां किंचिदाममंत्रे यस्य ॥ दैत्यः कंसद्विपाकः कथय विनिहतो ग
गदृक् कः प्रतीतः कीदृक्कीदृग्वसंतः प्रियतमभवतां प्रीतयेनिस्समस्तु ॥ ६ ॥ ५
त्त शंकरः शिवः ॥ कीदृशः प्रालेयाद्रेर्हिमवतः पुत्री पार्वती तस्याः कुचावेव युगलं शैलतटे तुंठतौ पाणी करौ येन स ॥ ५ ॥ कीदृग्
ति इह जगति ॥ कीदृक् बंधुमित्रं कस्य प्रस्य अज्ञोक्तः ॥ क्षोक्तरहितः ॥ तेवमवगुह्यत्यर्थः ॥ लयांते निलयांते संश्लेषांते वा ॥ काये य
सीभर्तुः ॥ पत्युः ॥ सुकृतं तपः पुण्यद्रुरत्नं हतवती ॥ प्रस्कं ॥ काली ॥ पार्वती ॥ लयो विलासे संश्लेषे साम्ये तौर्यत्रिकस्य चेति विश्वः ॥ की
दृक् धनुः सार्धं कंभीतिं विधत्ते ॥ भयंकरेति ॥ प्रस्कं ॥ नमतां नमनशीलं ॥ आकर्णमाकृष्टमित्यर्थः ॥ अवनौ भनो राहंतीत्यवनी
रुहो रक्षास्तेषां मध्ये कं चित्तां एकं कमपि रक्षमोर्दह यस्य ॥ प्रस्कं ॥ ताली ॥ तालीवृक्षविशेषः तत्संबुद्धौ हे तालि ॥ कंसद्विप
रूढो हस्ती कंसो नहतः दैत्यो निहत ॥ उत्तरं ॥ मधुः ॥ मधुनाम गद्द्रः ॥ कः स्यात् ॥ उत्तरं ॥ जस्य सोस्फुरयागिरित्यर्थः ॥ हे प्रियतम कीदृक्कीदृग्वसंतः

पुष्पसमयः ॥ भवतां तव प्रीतये निर्मलमस्तु ॥ १३ ॥

56

२१

श्रि॰मु॰

उत्तरं । पुनः कोकिलेत्यादि सर्वं । कोकिलानां पिकानां आलापेन आभाषणेन वाचाला बहु गर्ह्यविवाचो ये सहकारा अतिसौरभः
आम्राः तैर्मनोहरः । पुनश्च अशोकानां वंजुलानां स्तवकेषु गुच्छेषु कुसालीना निमग्ना ये भ्रमरा लयो भ्रमरास्तेषां मधुरस्वरो य
त्र सः ॥७॥ श्लोकौ नरस्त्रोतिस्वजोनरजातेरायमुदाहरणमाह ॥ केति । हरति स्मरणाद्भिः । पापौघमिति ॥ हरिर्विष्णुः ने
न कथ्यके किं कृतं उत्तरं । कुमुदं । कौ पृथिव्यां मुत् प्रीतिः । कृपणस्य धीबुद्धिः केनेकीदृशी । उत्तरं । जनपरा । कृपणेनत्यपरा ।
भुजगे सर्पे किमस्ति । उत्तरं । गरं । गरलं । कुंभयोनेरगस्त्यस्य जठरमुदरं कीदृशं । उत्तरं । जितांभः । जितं जीर्णीकृतं समुद्र

कोकिलालापवाचालसहकारमनोहरः । अशोकस्तवकालीनमत्तालिमधुरस्वरः ॥७॥ कृपाचक्रे हरिणा धनेर
पणधीः कीदृग्भुजंगे किं कीदृक्कुंभसंभवस्य जठरं कीदृक्पिपासुर्वधूः ॥ श्लोकं कीदृग्भीक्षितः सुरतिनां
कीदृग्नभो निर्मलं क्षोणी मा कृपया सर्वंगमिति मुदितं यात्रा सरः कीदृशं ॥८॥ कुमुदवनपरागरंजितांभो विहितगमागमकोकमुग्धरेखं ॥

ष्टोषणेंभः । पानीयं येन तत् । पिपासुर्भर्तुं गृहं गंतुकामा वधूः स्नुषा कीदृशी । उत्तरं । विहितगमा । विहितं उचितं गमो गमनं
यस्याः सा पिपासो इति पाठे गंतुकामस्य पुंसो वधूः कीदृशी । उत्तरं । विहितं विधियुं गमनं यस्याः सा । सुरतिनां श्लोकः पु
ण्ययशो वा कीदृक् । उत्तरं अभीप्सितो वांछितः । उत्तरं । गमकः । हृदयंगमः । पद्ये यशसि च श्लोके इत्यमरः । निर्मलं नभः स्वच्छमाकाशं
कीदृक् । उत्त० अकमुकं । कं जलं मुंचतीति कमुक् मेघः न विद्यते कमुक् यस्मिंस्तत् । क्षोणी पृथ्वी आमंत्रय । उत्त० धरे । हे व
सुंधरे । सर्वगं कान्तां किं प्रोक्तं । उत्त० खं व्योम । सर्वगं सलिलं व्योम्नि इति विश्वः ॥ राजा सरः कीदृशं । उत्तरं । कुमुदेत्यादि स
र्वं । कुमुदवनानां परागैः कुसुमरजोभिः रंजितं यद्भः पानीयं तत्र विहितः कृतो गमागमो गमनागमनं येः तादृशाश्च
ते कोकाश्चक्रवाकाश्च तेषां मुग्धा मनोज्ञा रेखा राजी यत्र तत् । परागः सुमनोरज इत्यमरः ॥८॥५॥६॥५॥५॥

२१

उत्तारहरणात्तरमाह ॥ बंधयति । बंधः क्लेशाहीनोपतिः एच्छति । मुरारेर्विष्णोः राधया नेत्रायतनस्थानं किं । प्रसू: विकचवारि । हे विध
चक्रे हीनवारिजलेन नेत्राणां रूपं करोति । उत्तजय । वाङ्क्यं । धीरजनः सुभटजनः । कीदृक् । उत्तः आत्मसमुत्थं । आत्मोत्थं देससमुत्थं ।
सहर्षः । अतिगहनोऽतिदुस्तारः भू: । उक्त: भवः संसारः । अवचिन्तितं वञ्चनारहितं पुरुषं संबोधय । उक्त अछलितं । हे अव
नितं जगतो विश्वस्य धात्री । उपमाना का । उक्त: भू: पृथ्वी । वृहस्पतेर्बंधः । कीदृशी । उक्त: इपरा । इः कामः तस्य राधाकवि
विक्षान्त्वं आहतः आदरमुक्तः । उक्त: गौ । वाण्यां अर्थः कुः । उक्त: राः विभवः । अर्थ सैवि भवा अभीष्ट समरः । भवतीत्या
बंधः एच्छति किं मुरारिः शापनं कः आहंति रूपं नेत्राणां कीदृग्धीरजनः अपको तिगहनः संबोधयावंचितं ॥ कौ धात्री जगतो
वृहस्पतिबंधः । कीदृक्कौ विः कृष्णे ते । कोर्थः किंभवता कृतं रिपुकुलं कीदृक् कंससोवासरे ॥ ९ ॥ विफ्कचपादिजराजिसमु
भवोच्छलित भरिपरागा । विराजित ॥ खंडोन्नरजातिः ॥ बिभर्ति वहनेन किं कद्रुह खेलयपीडाकरं कुलं भवति कीदृशं गलितयौ
वनं यौवितं ॥ वेभाररहितं बुधे रूपरिकांचवेशे सुतो हतः कृपयकरत्यानगपते भ्यं कीदृशात् ॥ १५ ॥ विषमपारनिकुंजगताहिताल
नं= शत्रुसंघं कंसं तं उक्त: जितं । निर्जितमित्यर्थः । वासरे दिवसेसरः कीदृशं । उक्त: विफ्कचेया द्वि । विकचानि प्रफुल्लितानि च
तानि या द्विजानि पद्मानि तेषां राजी पंक्तिः तत्र समुद्भवा उच्छलिता उर्ध्वनीता भ्रमरैः परागाः । प्राज्यपुष्परजांसि तैर्वि
राजितं शोभितं ॥ ९ ॥ पादोनतरजातेः राधमुरारहरणमाह ॥ विभर्ति । इह संसारे सत्यपीडाकरं किं निजं नु प्राणहरं किं भव
ति । उक्त: विषं गरलं । तदेव विषं वहने नमुखे न को बिभर्ति । धरति । उक्त: सर्प्पः । योषितां स्त्रीणां गलितयौवनं कु
च्छं कीदृशं । उक्त रं अनिनां न विद्यते कांतो यत्र तत् । हरिर्विष्णुः । अंबुधौ समुद्रस्योपरि । कां बभार धृतवान् उक्त रं
कुं । पृथिवीं । च पुनः । स हरिः केन स्तुत उक्त: जगतां विश्वेन । तथा को हतः कृपये निपृष्टे उक्त अहितः शत्रुः । कीदृशात्

अपात

३०

प्रबंमु॰

नगपते शैवालाभपंक्तासोभवतीति । पृष्टे उक्त॰ विषमपादस्मिकुंजगताहिताल् । विषमा उच्चावचा । ये पादाः प्रत्यंतपर्व-
तास्तेषां निकुंजेषु लतादिपिहितोदरेषु गताः । प्रापतानिलीनो ऽहयः सर्प्पा यत्र स तथा तस्मात् ॥१०॥ पादेन दस्योदाह-
रणांतरमाह ॥ हरिरिति । हरिः विष्णुः कौ वहति । धरति । कुः पृथ्वी । तया द्विषुत यत्राशुवर्गे क्रास्ति । उक्त॰ भीः । भयपाश्चपु-
नः । कंप इति कागतो प्राप्ता । उक्त॰ अः ई: अ विष्णु ई लक्ष्मीः । रोगवान् कुष्ठादिरोगयुक्तः । कंपयतीति इनः सूर्यः । आरोग्यं
भास्करादिच्छेदिति स्मृतेः । धनवती धनसमृद्धा नगरी । कीदृशी । उक्त॰ अकरा । बलिरहिता । बलिरस्तौ राव॰ कराइत्यमरः ।

हरिर्वहति कांतया स्वरिपु कागता कंचनाकमर्चयति रोगया न धनवती पुरी कीदृशी ॥ हरिः कमेधरा बलिप्र-
मत्तयोधराक्लिष्ट्यधुः कपाः सदसिरत्वया वद जितो बुधिः कीदृशः ॥११॥ कुंभीरमीनमकरागमदुर्गवारिः ॥
चत्वार्य्यराणि पादाभ्यां नेमिः पारद्वयेपि च ॥ लिखितं दक्षिणावर्तं चक्रमप्यमवेहि मे ॥१२॥ ५ ॥ ५ ॥

हरिः कं अधरत् । धृतवान् प्रति । अगंरोले । बलिप्रमत्तयोसराजानः धरा पृथ्वी क्लिष्ट्यधुः । क्लिष्टं लवं तः उक्त॰ अदुः आ-
लक्ष्णेभ्यो रदुः । सदसिसभायो भवता वृथा कृः जितः उक्त॰ गवा । वाण्या । अरिः शत्रुः । अंबुधिः समुद्रः । कीदृशः । उक्त॰ कुं-
भीरस्यादि । कुंभीरमीनमकराणां जलजंतूनां आगमेन दुर्गम्य वारि जलं यस्य सः ॥११॥ पादेन रजातिः । चक्रमप्रमसे
लक्षणमाह ॥ चत्वारीति ॥ यस्मिन् अम्भे पादाभ्यां अश्लोकार्द्धेन चत्वार्य्यराणि चत्वारि रोलोनि पादद्वयेन अश्लोकानशा-
र्द्धेन नेमिः चक्रांतं दक्षिणावर्तं लिखितं तच्चक्रमप्रमवेहि । जानीहि । लेखनक्रमस्तु न्यासादेवविज्ञेयः ॥१२॥

॥३०॥

चक्रगर्भस्य आ यमुदाहरणमाह ॥ किमिति ॥ अनघः अपापो भूपतिश्चोरस्य किं छिनत्ति । प्रत्यु॰ करं । ह
स्तां । अनघो पापहस्तयो रिति जरणि: ॥ कुत्सा निंदां किंपदं वक्ति । उत्त॰ कुत्स्यमव्ययं । पापकुत्सेषु दर्थे कुर
स्यमरः । क्षोण्या भूमेः संबोधनं किं । उत्त॰ क्ष्मो हे पृथ्वी । कमलं भर्त्सनाव दूतिष्ठति । विम्बं क्वो विभाति । उ॰
कं कुः । हे कब्रह्मन् कुः पृथ्वी । चक्रांगस्य अरस्यामंत्रणं किं । उत्त॰ अर हे कीला । सुजनः अनार्यः असतस्त्यं के
थमपि कदापि किं न कुर्यात् । उत्त॰ कलहं वाग्वादं । भोक्तुः राज्ञः पुरं नगरं कीदृग्भवति । उत्त॰ सकरं बलिसहितं । प
यासि जले मीनपंक्तिः कुतो बिभेति ग्रसति । उत्त॰ चितः । विः पक्षी तस्मात् । सार्थविभक्तिमत्त्वसिद्ध ॥१३॥ द्वितीयमुदाहरण
किंबोरौघि नतोऽस्ति पतिर्नवः किं पुंद्वं वक्ति कुत्सा क्षोणीसंबोधनं किं मुदस्ति कमलभः का च बिम्बं विभाति । चक्रांगामंत्रणं
किं कथमपि सुजनः किं न कुर्याद्दूनार्यभोक्तुः कीदृक् पुरस्यासयसि व दृश्यतो मीनपंक्तिर्बिभेति ॥१४॥ किंस्वपदं गारस्य स्याद्दृति
रथपतिः कौं का माख्यी पवित्रः कोऽस्मिन्किं जीवनं कालिरच्चयति कः विर्वन्हि संबोधनं किं ॥ नाकौसंति स्थिपः कैतं नुरसुररिपोः
कीदृशी कम्बुकूः संप्यकूप्रीतितं तडागः प्रियतमं तुतं कीदृशः कीदृशाश्च ॥१५॥ ~~[illegible]~~ ॥५॥
कोह ॥ किमिति ॥ स्वच्छं निर्मलं शारदं चारकालीनं किं सरः । रथपतिः । रथभध्वजो वरति । अंशुमालीतरुहः सांभुः कः उत्त॰ अजकः । हे अम्र । द्विव
कसर्प इ सर्पः । कोऽस्त्यान्य निजार्के तु इत्येकाक्षरः । अजापि वृषु हरप्रागा इत्यमरः । पवित्रः कः उत्त॰ अमलः अपापः । अस्मिन्लोके जीव
नं किं । उत्त॰ अज्ञः । अपेत इत्यत् आज्ञः भक्षणे । कविः कः विरचयति । उत्त॰ रं । गौः वाणी । अग्नेः संबोधनं किं । उत्त॰ र । हे अग्ने । रः पावकेच
ली प्लो नौत विश्वः । स्थिपः कः नाकौसंति । उत्त॰ नीरसंकूरं । असुर । रिपो दैत्यरेः तनुमूर्तिः । कीदृशी । उत्त॰ सकलमासको । संपत्का
मालक्ष्मीर्यस्याः सा । कः कं । उत्त॰ अरुतः अस्वरः । जयाजितिया बल । हेवल्लभ । कीदृशास्ते तेनवसंम्य कूप्रीतितं तनुते । विस्तारयति ॥१६॥

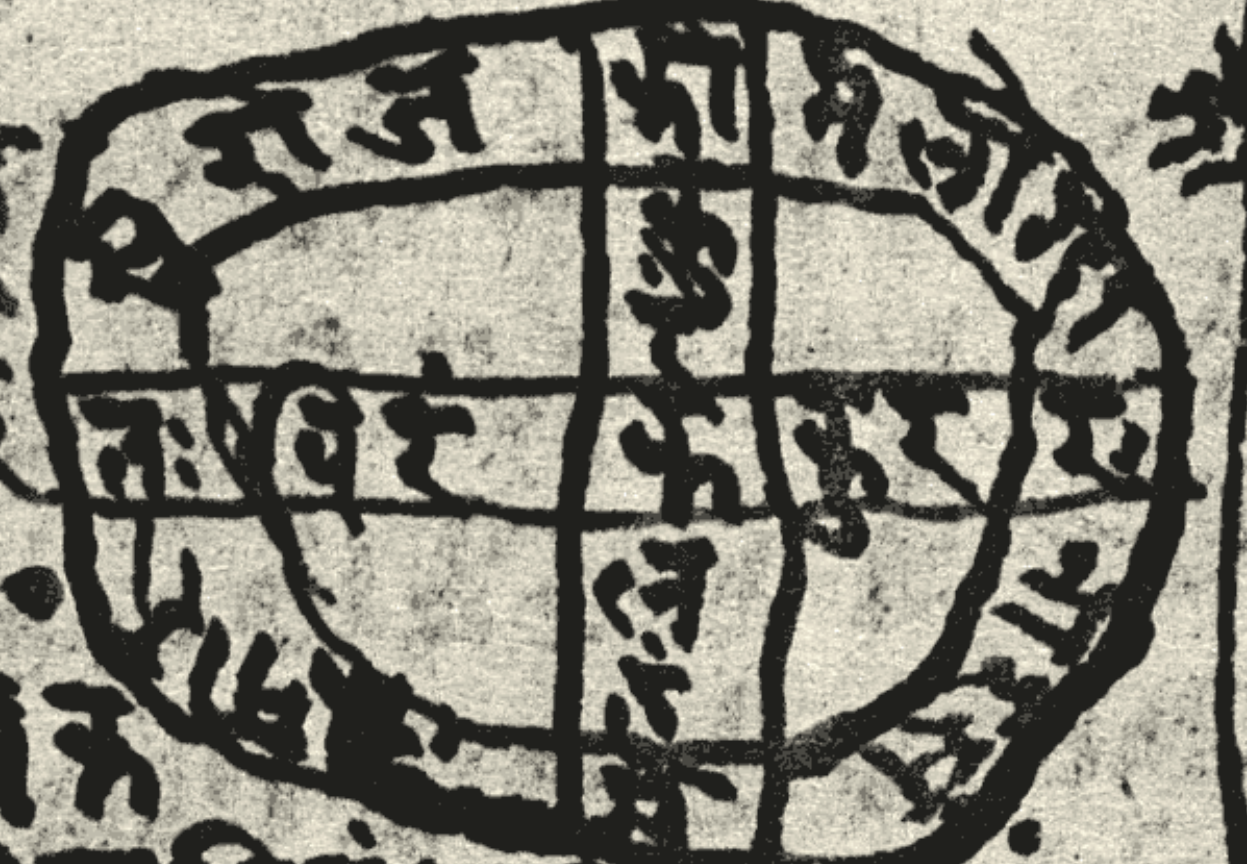

घः२
स्य१
न१

३१

वि॰मु॰

उक्तं च। करंटुको मेरुकादि सर्वो करंटकुवण्डको काण्डकुरवाण्वकलहंसाण्वा। करंटुको वकुररकलहंसा जलपक्षिविशेषास्तैः करंबितः मि-
श्रितः करंब एव करंबितः करंबे मिश्रितो वा ताभ्यां नु ह्युद्भिसक्कप्तुः इति वाक्यभेदः। पुनः कीदृशः सउगः। सरोजानां कमलानां कोमलो
कारो मधुरस्तु रभिर्यत्र नीरे तेन संसक्तो मंदीभूतो मारुतोपवनीयस्मिन्सः। अत्र पायो लौविभ्यमपि द्रष्टितं ॥१४॥ पद्मभस्य
लक्षणमाह ॥ वर्णेति। वर्णयो रक्षरद्वयोर्द्वयेन पदैवैकं पृष्ठकूपृष्ठकूरस्खुभूतद्दलजातं दलाष्टकं सर्वो नराणां आद्यवर्णो नोऽत्र-
दिमाक्षरेण रुता कर्णिका बीजकोशो यत्र तत्पद्मभमिति ॥१६॥ अस्योदाहरणमाह ॥ पुण्यात्मनेति। पुण्यात्मा वद्मी
सैरोजकोमलो मारुनीरसंसक्तमारुतेः ॥ कैरंकुको वकुररकलहंसकरंबितैः ॥१५॥ वर्णद्वयद्वयैकैक दलभृताररुताष्ट-
कं ॥ सर्वौंतराद्यवर्णेन पद्मस्यात्तत्पाणिकं ॥१६॥ पुण्यात्मा वद्मी दृशः सरसिजैः कमोदिताः कीदृशास्तवैरीगत
च्युतः कुलमभक्त्येदकुलयोकेजिताः ॥ वद्धालिः सलिलाशयो कृष्णुयोः कीदृक् आक्षेपवाकूराः कुत्रनतस्मरादिकभयं दत्तो भवेत्त्रायदाः ॥१७
दृशः। उत्तरं अभयः। अः विष्णुः तस्मिन्नूलयो ध्यानं यस्य सः। सरसिजैः कमलैर्मोदिता हर्षिताः। प्रश्न॰ नदेयाजलय इति। भं-
गाः न्यदेरी कीदृशाः। उत्त॰ अपक्षल क्षापगाः सीरायनं अतुअंचं चयस्य सः। निराहाररहितः इत्यर्थः। गतं च कुपः अंधस्य कुलं
कीदृक् उत्त॰ अपस्यतू। अनीक्षमाणमित्यर्थः। तपाकेजिताः उत्त॰ अरयः। शत्रवः। बद्धालिः बद्धसेतुः। सलिलाशयो जलाधा-
रः कीदृक् उत्त॰ अरयः वेगरहितः। अलिः पकोचसंख्या च सेतो च परिकीर्तितं इति विश्वः॥ आक्षेपवाकूराः कुत्सित
वाचीराक्षेपः। उत्त॰ अररे। इतिरूपं। कस्मिन्नु दृष्टे सति प्रायशो बाहुल्येन नतस्मरादिकभयं न भवेत्। उत्तरं। अरे रेभ-
पाददृश्यं। ॥ कृपारमररंतुल्य इत्यमरः ॥१७॥ ध ॥ ७ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ध ॥ ५ ॥ ५ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥

३१

61

गतिजलेऽअप्यितं आग्निः कीदृशं उक्त० अबंध आपोज गानि अंभांसि ओ इनं यस्य सः। वडवानल इत्यर्थः। मुक्तः पुमान्कीदृशः। उक्त०
अबंधः। बंधरहितः कौशिकाः उक्त० ॥ कस्मात् छिद्यति ॥ अवसंति ॥ उक्त० अहस्ताः अहः हिनं तस्मात् ॥ निस्वामि मेचको
रात्रौ तु कयोरपि कौशिक इति विम्बः त्वं यालरवरः कीदृक् उक्त० अहस्तः ॥ हस्तरहितः ॥ बहुमुतः ॥ बहुमुत्योः हस्ती कीदृशः उ०
अगजः। अगः शैलस्तस्माज्जातः रणः संग्रामः कीदृशः। शोच्यः। उक्त० अगजः गजरहितः। परराज्ञां पुरः अप्रतिहतः। अथ
पुः पुरुषः कीदृशः प्रत्युक्त० अहीनः पूर्णबल इत्यर्थः वासुकिः। सर्पराजः कीदृशः उक्त० अहीनः अहीनां सर्पाणां इनः स्वामी १८॥

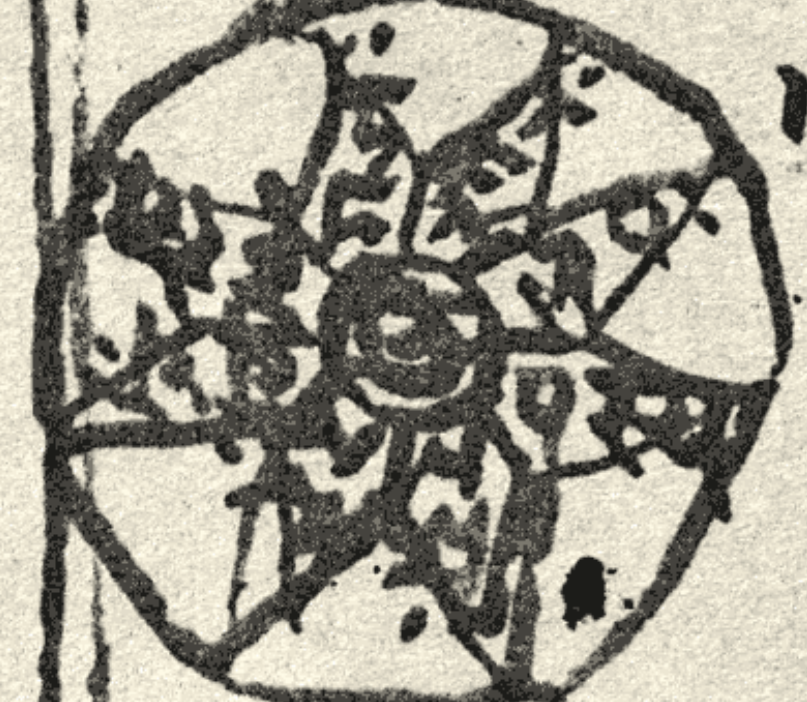

॥ अप्पालं गवि कीदृशं निगदितो मुक्तः पुमान्कीदृशः कस्माच्छिद्यति कौशिकानु विरतः कीदृक् तु यालस्वरः।
हस्ती स्यात्तनु कीदृशो बहुलतः शोच्योरणः कीदृशः कीदृक्षः पुरुषः परा प्रतिहतः कीदृग्भवेद्वासुकिः १८॥
अत्रपः १ अपस्यत् २ अरयः ३ अरेरे ४ अबंधः ५ अहस्तः ६ अगजः ७ अहीनः ८ प्रथमं अजातिः।
कोक स्य वपुर्दृश्यं संयेनोत्का कपदमद ॥ तिर्यगन्योन्यरेखाभिर्गोमूत्री हि पदोदये १९॥ कावपदजातिः॥
कुतः स्यात्त्रीके कथय विपवैः स्फुटमिदं रिपोः कः कीदृक्षो भवति वचागः कश्च कलौ ॥ प्रवीणः संबोधः सु
भगवद्दको रलवचनो सुरपे लिरव्या तिं जगें महिति कागतवली ॥ २०॥ नागरतनागतनयः नागरमणी॥
इति पद्मबंधः कावपदगोमूत्रीजातिः पोरेकेनभ्यो वेनलक्षणमाह। कावपदेति। यस्मिन्भ्ले श्लाकस्य पद्यथा कावस्यतथा अस्वंत्रिकोणं भवति त
त्कावपदसंज्ञं ज्ञेयं तिर्यक् अन्योन्यरेखाभिर्दर्पदघाः द्वयैः रतो गोमूत्रीजातिर्ज्ञेयेत्यर्थः ॥१९॥ कावपदजाले रुदाहरणमेकेनाह॥
कुत इति। हे विभवे घस्रे रकथय कुतः कस्मात् पुमान् कीदृग्भवति। प्रत्युः नागैरतः। नागस्याहेरिरतस्त्रासात्। ना पुमान् अग
दरतः। औषधरतो भवेत्। अगदो औषधु इत्यमरः। कः पुरुषः कीदृशः सन्नेश्वरो वैरागो भवति। उक्त० नागतनयः। ना पुमान् आगतनयः।

६२

घर

६

३२

त्रि॰सु॰

नीतिरहितः चपुरुषः ॥ कलभः कः उत्तरं । नागतनयः । नागस्य हस्तिनः तनयः । कलभः करिशावकः इत्यमरः । प्रवीणो भिक्षुः
संबोध्यः कथमिति बोधः । उत्त॰ नागर । हे नगरे भव । रत्नवचने रत्न संज्ञको व इः । मणीर रत्ने इत्यर्थः । रत्नं मणिर्द्वयो
रस्यजातौ विद्यमरः । सुरूपेति स्यात् किं कागतवती । उत्तरं । उत्त॰ नागरमेणी । नागलोककामिनी ॥ ३ ॥ मोक्षपदजातिः ॥
का गुरुलक्षणयोगो मत्स्याउदाहरणं द्वाभ्यामाह । कामिनि । युवतीं तरुणीं कामाहुः उत्त॰ अजरा जरारहिता तरुणी
युवतीसमे इत्यमरः । अमंगलवती अकल्याणयुक्ता प्रमाणां धुर्या हीनां गतिः कीदृक् संबोध्या । उत्त॰ अशुभाचार । अशुभ अमंगल

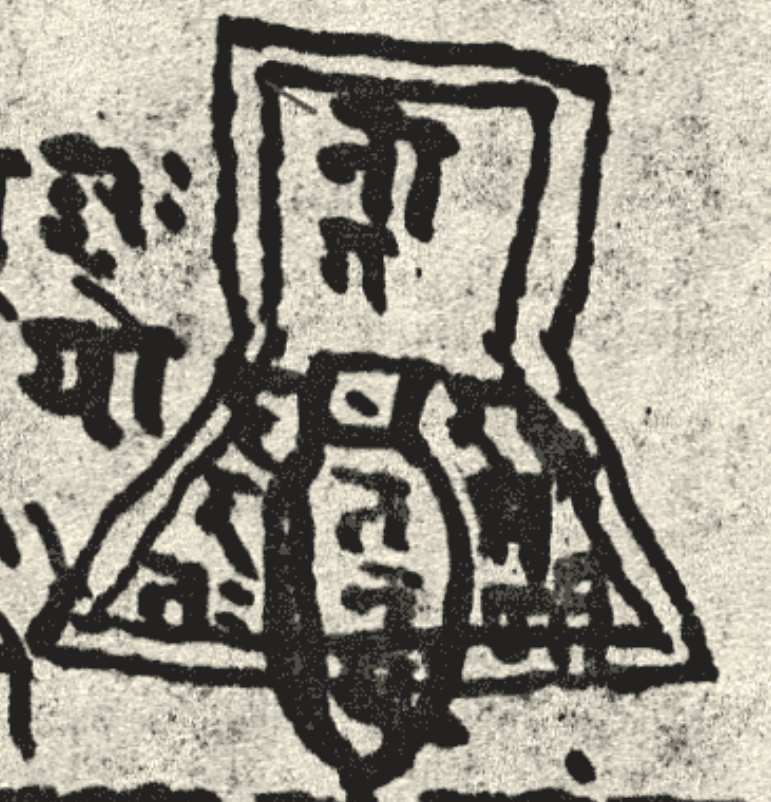

का नाकुसुरेतीममंगलवती कीदृग्गृहाणां गतिः संबोध्या यतमस्यवेधनधरः कीदृग्भवेत्यामरः ॥ कीदृग्वालि
कि येरमकोसलनसुरोधनेसु रैरुच्यते गीः कीदृक् कृतापि कबुरहितं यां घ्नंति कं यो वितः ॥ २ ॥ ५ ।। ५ ।। ५५

यती असमंतात । चारो अशुभाचारस्य संबोधनं हे अशुभाचार । चारः प्रियाहुरस्याः कृतोगं धापसर्पयोरिति विश्वः ॥
वतेत्यामंत्रणे । मत्स्यवेधन धरो नीचः कीदृग्भवेत् । उत्त॰ वलिशधा । वलिशायुक्ता । बलिशं मत्स्यवेधनमित्यमरः । वल्मीके पिच
वल्मीके वली वालिश्च कथ्यते इत्यति शब्दभेदात् । वालिस्त्रि शिरि तिकृल्लभभवो पियो । कि किसकुलस्यवेचम गहे हं भीदृक् ।
उत्तरं । लवि । लवो लव नामासीता तनयो विघाते यस्मिंल्लत् । अस्त्रनं रस्ते नरहितं उराः वसः कोधके । उत्तरं । नापुमानुरासु रै
गीर्वाणी कीदृगुच्यते । उत्तरं । उदिता । उदयवती । या या विनः । कृतापि कुलिम्नपि काले वकुरहितं यत्रयुरहितं नवाघ्नंति
इति दृष्टेप्रस्तारं । भुजबाहु । स्त्रीणां वलयरा हि त्यं तु वै धय्य च्चिन्हता स्मानेनराहृतं भुजं नयां तोस्य पैः । कं वुनाथि
ले येशांस्व रस्यमरः ॥ २१ ॥ ५ ।। ५ ।। ५ ।। ५ ।। ५ ।। ५ ।। ५ ।। ५ ।। ५ ।। ५ ।। ५ ।। ५ ।। ५ ।। ५ ।। ५५५ ।। ५ ।।

३२

63

चित्रो

कीदृगिति। पान्थानां पथिकानां कुलं पान्थकुलं कीदृक् उत्त० गमनि:। गमनं गता गता विद्युते यस्मिन्तत्। तमःस्थिरं काहर
तिउत्त० आ। दिति। चक्रस्य रथांगस्य संबोधनं हे उत्त० सार। अरेः कीलैः सहितं सर्थः। अंपकणाचितनां च पक्तुमाणो
रम्याभ कीदृ० उत्त० कलिमा कोरवं। कृष्णः। उत्त० अर्थ अहन्य हस्यस्यार्थे किः पक्ष यो भवेत्। उत्त० आलवू इति आलट
कोरवृकुभाषिणी सालूच्चा। बलिवैरिणा विष्णुना क्व लिप्तं उत्त० अनः शकरमुरारे राज्ञः का उत्त० ह्रं अहे विष्णो स

कीदृक्पांथकुलं तमोहरतिकाकं चक्रसंबोधनं रम्याभं च पयःकणाचितनोः कृथ्यपक्षः कृष्याटजर्थे भवेत्॥ क्व लिप्तं
बलिवैरिणा मुररिपोः कान्तासमस्थाने स्थिता का [illegible] क्ष्मा कीदृग्भवती स्म पूर्वमधुना कीदृक्पुनर्वर्तते॥२०॥ अजरा
मसुभाचारबलिशील[illegible]मौलिचिता॥ भुजंगमनिभा सारकलिकालजनोचिता॥२१॥ ५॥५॥५॥५॥

स्थाने का स्थिता उत्त० चिता। शवराज्या। क्ष्मा पृथ्वी। पूर्वं कीदृग्भवतिस्म। अधुना पुनः कीदृग्वर्तते स्म। उत्तरं॥२२॥ अ
जरामेत्यादि सर्वे अजरामरस्य अजरा मौलयोः शुभाचारेण कल्याणाचरणेन बलिराजस्य शीलेन विनोदिता प्रहर्षि
ता पूर्वं भवतिस्म। आसीत्। अधुना पुनः सा पृथ्वी भुजंगमनिभा। सर्पवत्क्रूरा असारा निः। कलायें कलिकाले जाता स्तेषां
मुचिता योग्या वर्तते॥२३॥ गोमूत्रजातिः॥

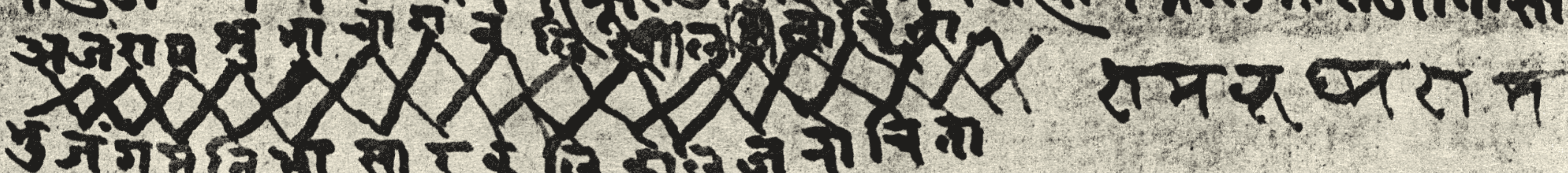
अ ज रा म सु भा चा र ब लि शी ल मौ लि चि ता
भु जं ग म नि भा सा र क लि का ल ज नो चि ता
रा म सू धा रा म

३३
शि॰ सु॰

५९

सर्वतोभद्रजातेर्लक्षणमाह॥ वर्णेति। यस्मिन्पद्ये एकेन वर्णेन द्वाभ्यां वर्णाभ्यां वा सर्वदिक्षु गतैरनुलोमगमितिति। सर्वप्रकारैस्सर्वैर्वा उक्तरैः स्यात्तदुक्तं सर्वतुल्यं सर्वतोभद्रसंज्ञं तदिदं यथाग्रे वक्ष्यति॥२४॥ सर्वतोभद्रस्योदाहरणमाह॥ कद्रेति। त्यागे धातुः कः डकः। उक्त॰ हा ७ हाकू त्यागे। तव वृत्तुरुद्रयेका। उक्त॰ आरा। चर्मभेदिका। स्तनानां भूषणं के। उक्त॰ हाराः। मुक्तावल्यः। हारो मुक्तावलीत्यमरः। कुः स्त्रीकुः। उक्त॰ हारावी हा इति रावो यस्मिन्सः। कः शब्दः सुवंशो कम्बद्दुति। उक्त॰ हाइति। हा विषादशुगार्तिषु इत्यमरः। कौ दरिद्रस्यात्तवीपी प्रसिद्धपराक्रमो शत्रक्रो। उक्त॰ वाडम्बरस्य वीतौ वी। हरः कामा विसर्पः। शृंगारस्त्रीलः कीदृशः। उक्त॰ हावी। हावः शृंगारभावजो विलासो विद्यते यस्मिन्सः। रणाचारशि रणाग्रे कासेनाभंगमाप्नोति। उक्त॰ अवीरा वीररहिता। हानार्थाभिधायी कः। प्रस्कः। रा। हा हाने धातुः। शिरसि शिरसि प्रलरणं सत्या क्रोयु

सर्वतोभद्रः॥

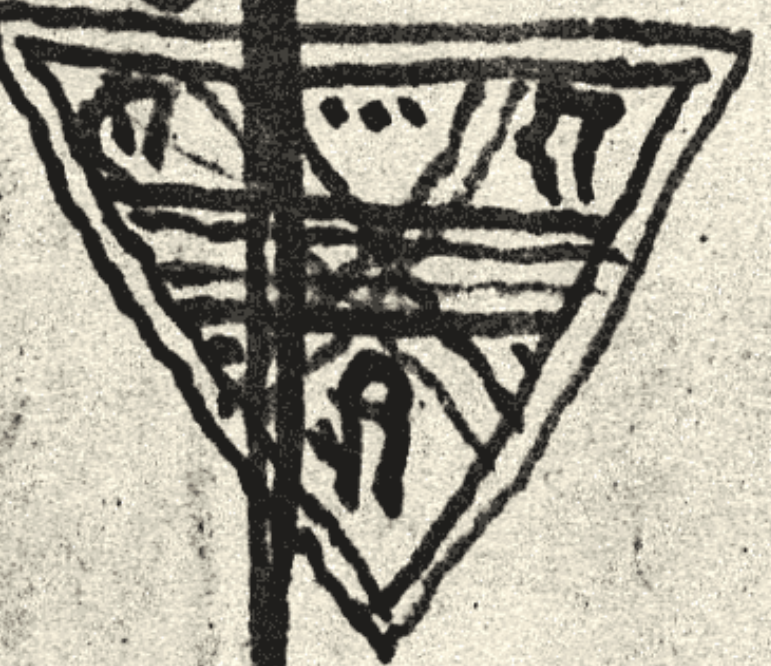

वर्णैकेन च द्वाभ्यां सर्वैर्वा सर्वदिग्गतैः। उक्तरैः सर्वतोभद्रं दुष्करं तदिदं यथा॥२४॥ कस्त्यागे धातुः कः त्यज रिपुहृद्रिकाभूषे
णं केस्तनानां को हुः स्त्री कुष्य शब्दो यस्य तिव स्सुवंशो रिपुरस्यात वीपी यो। शृंगारीही हारः कारणशिरसि भयाभंगमाप्नोति सेना
को हानार्थाभिधायी शिरसि शिरसि कोयुध्यतः संप्रहृत्य॥२५॥ कीदृक्को यार्थिस्त्री स्त्रीभवति मरकरः शयत्राः को दुरार्थं कस्मिन्सं
यते सौनिष्पतनु दुपतिर्जायसी क्रामुरारे॥ विख्यातौ वाहनौ कौ द्रुहिणमुरभिदोः कीदृगाखेटकस्त्री कीदृक्षे वाल्विराभासमिति
गतभयाः केगतौ कस्य धातुः॥२६॥ सर्वतोभद्रजातिः॥५॥

ध्वनः सुदुष्करत्वः। उक्त॰ अविभ्य आविभ्य अवीमेषो॥२५॥ कीदृगिति। तोयार्थिनी स्त्री कीदृक्। प्रसङ्ग अवीता। अपशु पानीये ईहास्पृहा यस्याः सा। दुतार्थे मिथ्र्य ने मरकरोग वेसा। दुक्कः कः। उक्त॰ राः। बिभर्ति। दुः। दुरुपतिर्नक्षत्रेशः कस्मिन्कं तोयते निधि लाभ यति। दुरा हो त्रहवि रोवा। मुरारेः प्रेयसी का। उक्त॰ ई लक्ष्मीः द्रुहिणमुरभिदोर्ब्रह्मणो वाहनौ कौ। प्रवी। विभ्य विभ्य वी पक्षिणौ हंसगरुडौ विख्यातौ। आखेटकौ लुब्धकस्तत्स्त्री कीदृशी। उक्त॰ वीरा। विपुपाखेषु ईहा स्पृहा यस्याः सा अचिरा भा विद्युत्कीदृशी नैवाभवेद्ये। उक्त॰ वीरा। विगता इरा जलं यस्याः सा। जलरहिता नभवेद्येया इराभूर्वाक्सुराम्बुस्यादित्यमरः। समिति संग्रामे गतभयानि भयाः के। उक्त॰ वीरा। सुभटाः।
गतौ धातुः। वः। उक्त॰ वीगतिप्रजनने॥२६॥२५॥५॥

३३

65

म्रागागतसंज्ञकप्रश्नस्य लक्षणमाह॥ प्रतिलोमेति। प्रतिलोमानुलोमाभ्यां कृताभ्यां मध्यवर्णस्य विलोपेनोत्तरेण च गतागतागतसं
ज्ञं ज्ञेयं तत् अनेकप्रकारकं नानाविधं भवतीत्यर्थः। प्रतिलोमानुलोमाभ्यां इति वस्तुनिर्देशार्थमुक्तं न तु क्रमदर्शनार्थमिति॥ ५॥
अस्योदाहरणं पञ्चभिराह। वदेति। साधुः कीदृशो भवति। उत्तरं दीनरक्षी। दीनरक्षायुक्तः॥ छिन्नजनास्त्राकरेषि तेभग्ने सति। नंद
नाम्नो गोपस्य वेश्मनि गृहे कोऽभवदिति पृष्टे। प्रतिलोमेन उत्तरं। क्षीरनदी। दुग्धसरिदित्यर्थः॥ २८॥ यत्नादिति। लेखवैर्लेखनकुशलैः
यत्नादन्विष्य यत्नपूर्वकमन्वेषणं कृत्वा मसिमल्लिकाः कागम्याः। उत्तरं। नालिकेरजा। नालिकेरकाष्ठनिर्मितेत्यर्थः। घनान्धकारे

गता१ प्रतिलोमानुलोमाभ्यामुत्तरेण गतं॥ मध्यावर्णविलोपेन लक्ष्यानेकप्रकारकं॥ २७॥ वद वल्लभ सर्वत्र साधुर्भवति कीदृशः॥ गोविं
देनानन्दिप्तेन द वेश्मनि को भवत्॥ २८॥ दीनरक्षी॥ यत्नादन्विष्य काम्याग्या लेखवैर्मसिमल्लिका॥ घनान्धकारे निःशंकं
ल३ मोदते केन बंधकी॥ २९॥ नालिकेरजा॥ असुरसुरनरेन्द्रैर्यत्नेन क्रियते शिरोभिस्तनुरपि सुचिरस्थैः कोति विस्तारमेति॥
वदति कमलयोनिः सेव्यते केन पुष्पं मधुरमसृणमन्दः को भवेद्दुस्तरस्य॥ ३०॥ हिमांशुखण्डकुटिलोज्ज्वलप्रभं भवे
द्वराहप्रवरस्य कीदृशं॥ विहायवर्णं वदनमध्यसंस्थितं न किं करोत्येव जिनः सुरातिर्वि॥ ३१॥ दंष्ट्राभं॥

	ना	
मा	लि	का
	का	

न्ये विजं धकारे निःशंकं कां नारहितपथा यस्यात्तथा। पंबधकी पुंश्चली केन सह मोदते। उत्तरं प्रतिलोमेन जारकेलिना जारस्योपपतेः केलि
नाक्रीडयेत्यर्थः॥ २९॥ उदाहरणांतरमाह। असुरेति। असुरसुरनरेन्द्रैः ईशदेवराजभिः शिरोभिर्मस्तकैः को वध्रीयते। उत्तरं। मालिका
माला प्रसुमन्दैवलेभुकूवास सितनुरपि अल्पोपि कः प्रतिविस्तारमाप्नोति। उत्तरं। कालिमा। कज्जलमित्यर्थः। कमलयोनिर्ब्रह्मा वदति
पृच्छति। पुष्पं केन सेव्यते। उत्तरं। कालिना। हे कमलनयने अलिना भ्रमरेण उत्पलस्य पद्मस्य मधुरसमसृणामकोमधुरा च मसृणा स्निग्धा
च मञ्जीको मकाच काभेत। उत्तरं। नालिका। मृणालदण्डः मसृणोऽकर्कशो स्निग्ध इति मदिनिः॥ ३०॥ उदाहरणांतरमाह। हिमांशुरिति।
कुटिलोज्ज्वलप्रभं हिमांशुखण्डं च नराकृतवराहप्रवरस्य आदिवराहस्य कीदृशो भवेत्। उत्तरं। दंष्ट्राभं। दंष्ट्रा कोटं। वदनमध्ये संस्थितवर्ण
विहाय उत्तरमध्याक्षरं हित्वा जितः सुगतं किं नेकरोति। किं करोत्येव। प्रहारभं। कपटं करोति। कपटोऽस्त्री व्याजदंभोपधयः छद्मकैतवेऽस्यमरः।

[illegible]

३९

वि॰मु॰

उदाहरणांतरमाह॥ वसंतमिति। वसंतकालमधिगम्य अरंण्येषु कीदृश्या कोकिलेन आम्रवृक्षा दीप्यंते। उत्त॰ कांतगिरा हृद्यभाषया। अस्मिन्नुत्तरे मध्यवर्णद्वयं निरस्य हित्वा तव शत्रूणां का स्थिता। उत्त॰ कारा। कारा स्याद्बंधनालये इति। तिथीनां मध्यमा तिथिः का। प्रतिलोमेन। उत्त॰ राका। पूर्णे राका निशाकरे इत्यमरः॥३१॥ गतप्रत्यागतजातिः। वर्द्धमानाक्षरजातेर्लक्षणमाह। यत्र प्रश्ने आदौ मध्ये तथांते वा एकद्वित्र्यादयो वर्णा जायंते यो वर्द्धते तद्वर्द्धमानाक्षरं ज्ञेयं॥३३॥ वर्द्धमानाक्षरस्योदाहरणमाह सपादैः। ऋद्धिमिति। अनंतस्य भावो अनंतता। तया अनंततया ख्यातां। उत्त॰ खं आकाशं। अनंतं सुरवर्त्म खमित्यमरः। चरणेन व्यंगं खंजं आरुह्य

वसंतमासाद्य वनेषु कीदृशापि केन राजंति रसालभूरुहः॥ निरस्य वर्णद्वयमत्र मध्यमं तव द्विषां कास्यतमा तिथिश्च का॥३२॥
कांतगिरा। गतप्रत्यागतजातिः। आदौ मध्ये तथांते वा वर्द्धंते वर्णजातयः। एकद्वित्र्यादयो यत्र वर्द्धमानाक्षरं हि तत्॥३३॥ ऋद्धिमनं
ततयाख्यातं पादेन व्यंगमारुह्य॥ जनानां लोचनानंदं के तन्वंति घनात्यये॥३४॥ खंजनाः॥ उरस्स्थलं कोत्र विना पयोधरं बिभ
र्ति संबोधय मारुताशनं॥ वदंति कं पत्तनसंभवं जनाः फलं च किं गौडवधूकुचोपमं॥३५॥ नागरंगं॥ प्रायेण नीचजो वृक्षः
कः कीदृग्गर्विता॥ आदौ वर्णद्वयं दत्वा ब्रूहि के वनवासिनः॥३६॥ शबराः॥ ॥उत्त॰ खंजखंजः खोडः इत्यमरः॥ घ

नात्यये मेघात्यये जनानां लोचनानंदं के तन्वंति उत्त॰ खंजनाः। खंजनपक्षिविशेषाः॥३४॥ उदाहरणांतरमाह॥ उर इति। पयोधरं विना उरस्स्थलं को बिभर्ति। प्रत्यु॰ ना पुमान्। मारुताशनं सर्पं संबोधय। उत्त॰ नाग। पत्तनसंभवं नगरजातं जनाः कं वदंति। उत्त॰ नागरं। गौडवधूकुचयोरुपमा यस्मिन् तादृशं फलं किं। उत्त॰ नागरंगं। मधुराम्लफलविशेषः॥३५॥ अपरमाह॥ प्रायेणेति। इहलोके नीचजो वृक्षः कः। कुलकस्य गर्विता का। उ॰ [illegible]रोति। उ॰ राः। अर्थः। तौ पूर्वं दत्वा एते वनवासिनः के भवंतीति पृष्टे उत्त॰ शबराः। शबराः॥३६॥ अपरमाह॥ सानुज इति। अनुजेन सहितः कानने गत्वा नैकषेयान् राक्षसान् को जघान। उत्त॰ रामः। कर्बुरो निकषात्मज इत्यमरः। तन्मध्ये वर्णत्रयं निक्षिप्य रावणः कीदृशः। उत्त॰ राक्षसोत्तमः। राक्षससंज्ञकः॥३७॥

सानुजः कानने गत्वा नैकषेयान् जघान कः॥ मध्ये वर्णत्रयं
हित्वा [illegible]॥३७॥

३९

धत्ते इति। वियोगिनीनां गंडस्थलवत्पांडुफलानि फलं धत्ते। मंजरी। व्रततली मंजरी मतेति धनंजयः। तदंते वर्णद्वयं इत्तासीता जानकी
रूपा इत्यष्ट। अभवत्। व्रततीलेयुः। लवनीकृतस्तनेस्यकीडया॥३८॥ विश्वोरिति विश्वोः लोकत्रितयपावनी वल्लभो वा। उक्तः मा
लक्ष्मीः। तदाद्यंतयो रेफे ककारवर्णं इत्ता तुल्यया चित्राकः कः। उक्त• समानस्तुल्यं॥३९॥ वर्द्धमानाक्षरजातिः। आदितः इति स्पष्टं॥४०॥
रूपतस्योदाहरणं पंचाभिराह॥ वसंते मिति। वसंतसमयं प्राप्य काननेषु विकसिता दृश्यते। उक्त• किंशुकं पलाशपुष्पं। किंशुकेप
ले स्यात्सुरूपेन पुंसकमिति मेदिनिः। एककाक्षरं विलोममपाठेन कं वदति। उक्त• शुकं। धीरं। शुकं व्याससुते वीरे रावणस्य च मंत्रिणी॥
धत्ते वियोगिनीनां गंडस्थलपांडुफलानि कः॥ वृद्धवर्णो विधायांते सीता दृष्टाभवत्तव॥३८॥ ऊर्ध्ववल्लीलया। विश्वोः कावल्लभा
देवी लोकत्रितयपावनी॥ वर्णमाद्यंतयोर्दत्वा कः समुद्रा वस्तु रम्यवागवद॥३९॥ समाने। वर्द्धमानाक्षरजातिः। आदितो मध्य
तो हस्तादीयंते वर्णजातयः॥ एकद्विव्यादयो यत्र हीयमानाक्षरस्थितिः॥४०॥ वसंतमासाद्य विकासिराजते वनेषु किं वल्लभपु
ष्पमुच्यते॥ विहंगमं किंच परिस्फुटाक्षरं वदति किं पंकजसंभवं विदुः॥४१॥ किंशुकः समुद्यते कुत्र न यांति पांसुलाः समुद्य
ते कुत्र भयं भवेज्जातु॥ समुद्यते कुत्र भयाय पांसुलाः प्रहीणसंबोधनवाचि किंपदं॥४२॥ हिमकरे तपस्विनोत्यंतमहा
सुखाश्रयाय वेश्मसु स्पृहयंति सन्नमाः॥ हृह्रादवर्णद्वितयं निरस्य भोः सहास्थितं कुत्र च सेव्यतां॥४३॥ तपसे॥
ऊर्ध्वपर्णतृशिरो नैचेति विम्बः। पंकजसंभवं कं जनीयुः। उ० कं कमलाणां इत्यर्थः॥४१॥ हीयमानाक्षरस्योदाहरणमाह॥ समुद्यत इति
कस्मिन्समुद्यते सुमुत्थिते सति पांसुलाः कुलटा न प्रयांति। उ० हिमकरे चंद्रे। कस्मिन्समुत्थिते। जलात् भयं भवेत्। उ० मकरे। जल
जंतुविशेषे। कस्मिन्समुद्यते तस्करादिरूपयांति पलायते। उ० करे। हस्ते वलौ वा। प्रहीणोपि संबोधनवाचिपदं किं। उ०
रे इति नीचामंत्रणे॥४२॥ अन्यदाह। तपस्विनो यत्नेषु कं स्पृहयंति। उ० तपसे। चांद्रायणाद्यर्थं। तपस्यारायणाद्यस्याकर्मैलो
कोनरे पिनेति विम्बः। अस्मिन्नुत्तरं। आद्यवर्णद्वयं हित्वा सस्य भावः सहास्थितं कुत्र सेव्यतां। उ० से। सकार इत्यर्थः॥४३॥

३५
चि॰सु॰

अपरमाह। सुरस्वराशि। कीदृशः सुरस्वः। सकलाः कलाः अवैति जानाति स तः। नागशिरः। नगरोसम्नः। मध्यस्थं वर्णद्वयं सदृशं सुरलोकः। कः। उ।
नाकः स्वर्गः ॥८४॥ अन्यच्चाह। यजमानेन स्वर्गहेतुः कः सम्यग्विचार्यते। उ। यागविधिः। यज्ञविधानं। ओ घृतयोरेकैकवर्णी हिंसा गोरं
सास्नादिमत्त्वं कुत्र स्थितं वद। उ। गवि। गोजातौ ॥८५॥ हीयमानाक्षरजातिः। भरवला ज्ञाते तेस गमाल। अन्योन्येति। यत्र प्रथमस्य अन्योन्या
क्षरवर्तिन्या सर्ववर्तिन्या। अन्योन्यकार्थः। प्रथमवर्णस्य द्वितीयो न द्वितीयस्य तृतीयेन तृतीयस्य च तुर्येन। एवं तीयाकाक्षरव
र्तिन्या रेखया प्रश्नोत्तरसंबंधः। सा जातिः भरवला ज्ञेया। अथवा। एकांतरितया। कोऽर्थः। प्रथमवर्णस्य तृतीयेन द्वितीयस्य चतुर्थेन
वर्ण॰५ तृतीयस्य पंचमेन संबंधः। सा जातिरेकांतरित भरवला। ग्रंथिमान्। ग्रंथिमुक्तौ वर्णसंबंधो नागपाशे स्योऽज्ञेयः ॥८६॥ तत्र भरव
पुरुषः कीदृशो वैति प्रायेण सकलाः कलाः। मध्यवर्णद्वयं यस्य कोऽत्र हि स्यात् सुरालयः ॥८४॥ नागरिकः। यजमानेन कः स्वर्ग
हेतुः सम्यग्विचार्यते। विहायाद्यंतयोर्वर्णौ गोत्वं कुत्र स्थितं वद ॥८५॥ यागविधिः। हीयमानाक्षरजातिः। अन्योन्याक्ष
रवर्तिन्या चैकांतरितया यथा ॥ भरवलाबंध इत्येको ग्रंथिमान् नागपाशकः ॥८६॥ पवित्रमुतिलक्षितकृत्स्नमिह किं भवदामंत्रण
ब्रवीति धरणीधरः तुष्टिमजीर्णसंबोधने। हरिर्वदति कोऽजितो मदनवैरिणा संयुगे ततो नौति तनुजः किमस्ति कुलतो वदुंबर। ॥८७॥ पयोधरसमयः।
आमाते रूपाहरणमाहवान्याः। पवित्रमिति। इहलोके नितिलक्षितरूपपवित्रं किं। उ। पयः। क्षीरं। भद्रस्य योधस्य आमंत्रणं किं। उ। भो
याते सभर। धरणीधरः शैलो ब्रवीति पृच्छति स्म्य। अजीर्णसंबोधनं किं। उ। धरसा। हे धराशैल। रसेरुद्घजीर्णसंबुद्धिः।
व्याधयो रसमला स्युरिति निदानं ॥ हरिर्विष्णुः वदति। मदनवैरिणा शिवेन कोऽजितः। उ। रसभयः। मालेस्मीस्तयासहितः।
समः हे सम। सलक्ष्मीकः मयः। मयनामासुरः। नेतुर्निश्चितं शोखांडकुलस्य मकरसंघस्य वैतांडवं नटनं नत्वाडंबरं तूर्यरवं कू
लनोति विस्तारयति। उत्तरं। पयोधरसमयः। पयोधरा मेघास्तेषां समयः वर्षाकाल इत्यर्थः। तांडवं नटनं नाट्यमि
समयः ॥ आडंबरः तूर्यरवमिति मेदिनिः ॥८७॥ प यो ध र स म यः

३५

69

सु १

भवतीति॥ आजौ समरे कासेनाजयिनी जयश्रीलाभवतीति। उत्त० पत्र। उल्लूरा॥ अथ रम्भूषणं आमंत्रय। उत्त०। रागा। हे जोदिता। रागोनुरक्तो मालस्य यं स्केरा धौ
जोहिता। दिष्विति विम्ब॥ अहिः सर्पः। किं वहति। उत्त०। गरं। कुसुमसमुद्भवं मतारजनं पुष्पं कीदृक्। उत्त०। रंजि। रंजनेरी पं। रंजिरागो रज्यते नेनेति। मुकु
भं हेम निमता रजनेच कमंडलावितिमेदिनि॥ हेवीरो सुभटा महतिपुरेबया वैरीशत्रुः किंकृतं वदेतिपृष्टे। उत्त०। जितः। निर्जितइत्यर्थः। कमलस्य
मुकुले कुद्मले भृंगो मधुपुष्परसं पिबन् लिहन् कीदृक् राजते। उत्त०। पराग रंजितः। परागैः कुसुमरेणुभिः रंजितः अनुलिप्तः। पदरागः। कौसु
मेरूणा। विसम्भर॥ ४ भृंगरवजाजातिः॥ इतो नीनागपाशजाले हरणदयं धाम्या माह॥ गोष्ठीति। विदग्धजन वत्यपि चतुरजनयुक्ता
पि गोष्ठी सभा कीदृक् शोचनीया। अश्लाघा भवेत्। उत्त०। कविरहिता। गोष्ठी सभायां संलापः। तरणि रश्मिषु सूर्यकिरणेषु सद्भा का। उत्त०।
भवति जपनी काजौ सेनावध्याधरम्भूषणं वहति किमति। पुष्पं कीदृक् कुसुमसमुद्भवं॥ महति समरे वैरी वीरत्वया वदकिं कृतः कमलमु
कुले भृंगः कीदृक् पिबन्मधुराजते॥ ४८॥ परागरंजितः भृंगरवजाजातिः। गोष्ठी विदग्धजनेत्यपि शोचनीया कीदृक् प रा ग र जितः
भवेत्तरणि रश्मिषु कासद्भास्ति॥ दुर्धरदर्पदजितामरनायकापि कीदृक् खलु भूरिसुरशत्रुचमूः रुहेन॥ ४९॥ तारकूविरहिता।
कीदृक् परैरूपहतो भवति क्षितीशः पृच्छ्यत नु च दह किंविदितंप वित्रं॥ विछिन्नपाणिचरणो जनकोमदीयः कीदृक्प
रैरभिहितः स पुमान्पुनः स्यात्॥ ५०॥ व्यंगलनयः॥ नागपाशजालिः॥ ५
करता। करोणां किरणानां भावः करता। गुहेन कार्तिकेयेन सुरशत्रुचमूः दैत्यसेना कीदृशी। अकारि। कृता। उत्त०। तारक
कविरहिता। तारकासुरेण विरहिता रहिता। कीदृशी च मूः दुर्वारो वारयितुमशक्यो यो दर्पः अभिमानस्तेन दलि
ता विगजीहतोमरनायकः शक्रो यया सा। अपीत्यवधारणे॥ ४९॥ कीदृगिति। कीदृशः क्षितीशः पृथ्वीपतिः परैः शत्रुभि
रूपहतो निर्जितो भवति। उत्त०। गलनयः॥ नीतिरहितइत्यर्थः। अनघ्वः अपापः। स्ववर्दइत्यर्थः। पृच्छति। किंपृच्छतीत्याह। इहलोके विदितं
विख्यातं पवित्रं किं। उत्त०। व्यंगगव्यं। हे व्यंग। अयवर्णो गगव्यं। गोमूत्रादि। यद्यपि यो जनकः यस्य पिता। विछिन्नपाणिचरणो निकृत्तहस्तप
रो भवति स पुमान्पुनः परैः शत्रुभिरभिहितः। कीदृक् स्यात्। उत्त०। व्यंगः स्य हस्तपादादिहीनस्य तनयः पुत्रोयमिति॥ ५०॥ नागपाशजालिः॥

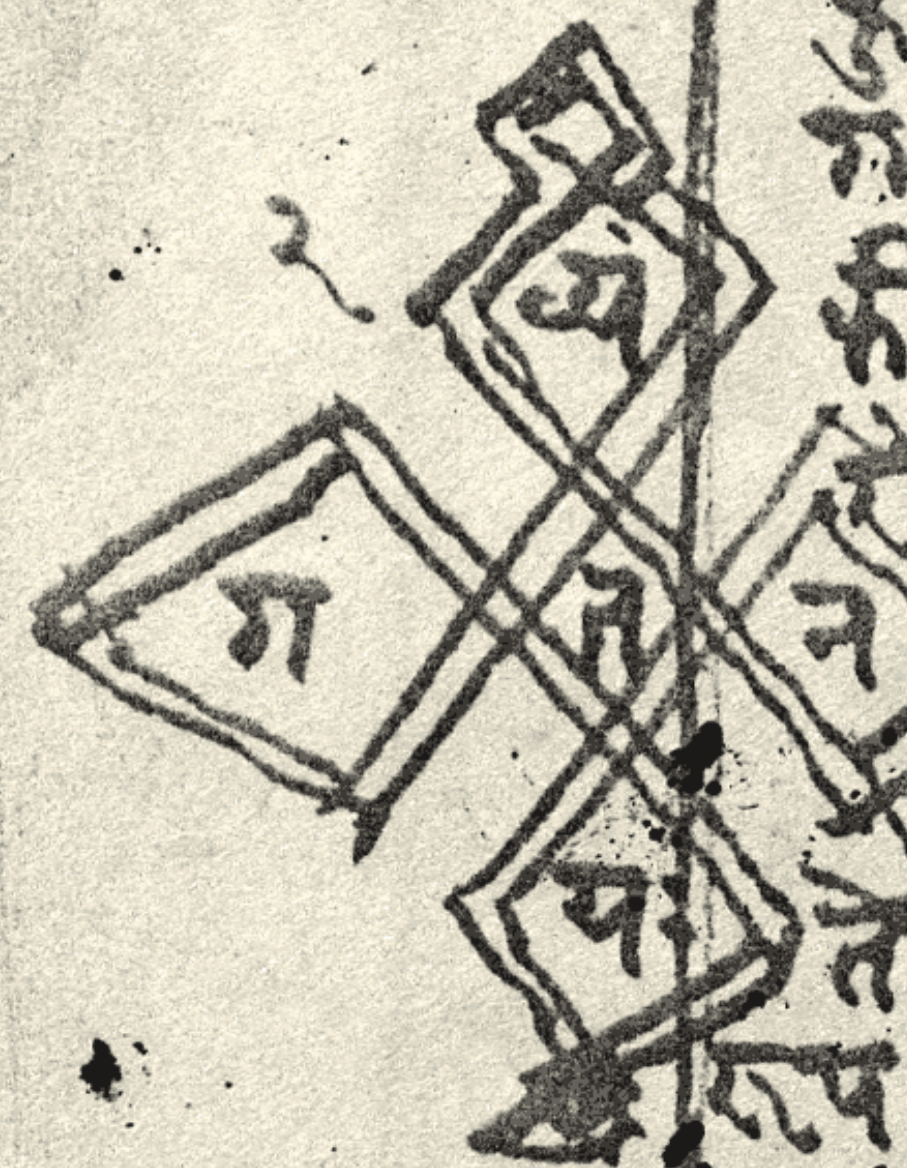

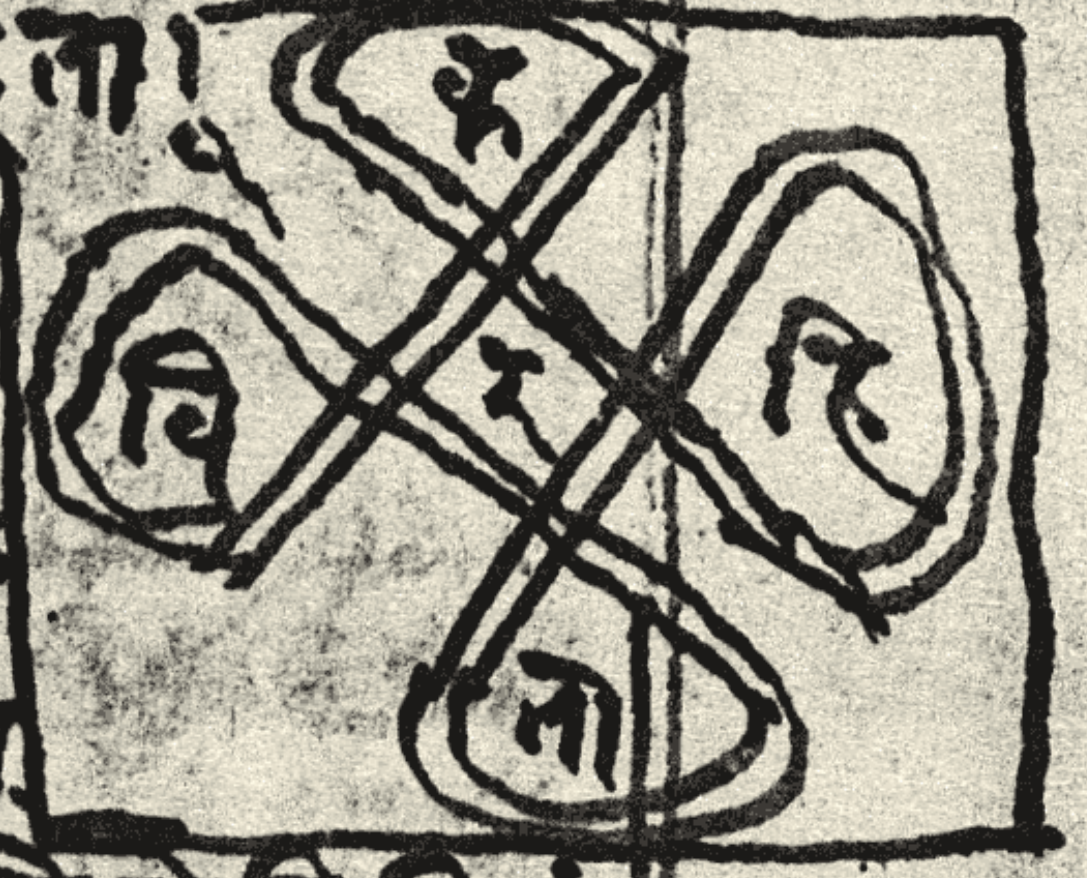

70

३६
वि॰मु॰

च्चित्संस्कृतप्राकृतैर्लक्षणमाह ॥ भाषाभिरिति । यस्मिन्संस्कृतप्राकृतभाषाभिः संस्कृतभाषया च चित्रितं संपद्यते भवति संतो विद्वांसस्त
च्चित्रसंज्ञं ब्रुवयति ॥ संस्कृतसंज्ञं तु एकया भाषया भवति । आद्यमाचेद्यराची माध्वीलो क्रियादि ग्रहः ॥५१॥ तत्र संस्कृतप्राकृतजातिं प्रदर्श
यन्नाह । हिमिति । तादृशस्य विस्मयोत्कीर्तिः महतो महात्मनो जलराशेर्दृष्टे । किं कीदृक्संस्कृतं । कुमलवणं । कं जलं अजलवणं असारस्य
त्वात्संस्कृतमुक्तो उत्तरार्द्धेन प्राकृतभाषया प्रकृति । दिनअरमऊहकिरणप्फंसेण । दिनकरकिरणस्पर्शेण । पडिउद्धा प्रतिबुद्धा होइ दिं भवति
द्विं । गोसे भासो । दिनकरकिरणस्पर्शेण प्रभाते प्रतिबुद्धं विकसितं किं भवेति । उ॰ कृमलवणं । रमलवणमित्यर्थः ॥५१॥ उदाहरणांतरमाह ।
भाषाभिश्चित्रितं यस्यां संस्कृतप्राकृतादिभिः ॥ संतेच्छित्रं तदिच्छंति संस्कृतं त्वेकभाषया ॥५१॥ चित्रमस्याद्यालोकीदृक्षं महत्तलोपिच्च
तादृशस्य जलराशेः ॥ दिनअरकिरणप्फंसपडिउद्धं होइ किं गोसे ॥५२॥ कृमलवणं । मत्स्यतिलमंडु[illegible]ना कीदृक्पद्यतिरोगी
निशासु किं भाति ॥ कोनं गोवइ लिमगः र्वेगं मयि वे हिसा रहणा ॥५३॥ अविसामभमिरेण ॥ संस्कृतजातिः ॥ ५॥५॥
मत्स्येति । मत्स्यानां हितं अंबुजलं कीदृक् । उ॰ अविनविघले वयः पक्षिणो यत्र तत् । रोगी सामयः प्रख्याति । निशासु राजिषु किं भाति ।
प्रस्फुनरं सामभं । आमो रोगस्तेन सहितः । सामसं संबुद्धौ हे साम हे रोगिन् । भं नक्षत्रं । आमो रोगे नद्विजो बेइ तिविश्वः । अनंगः कः
उ॰ ई: कामः । मृगोव इति । रेवाआ भ्रांतो । गम्यई । गम्यते । केरिसा । कीदृशेन । रद्दूणा । रविणा । आभ्रांतो कीदृशो नरविणा गम्यते
उमरं । एणाअविसामभमिरेण । एण । हे मृग । अविश्रामभ्रमणशीलेनेत्यर्थः ॥ एणः कुरंगमो रिष्यः स्यादृश्यन्यात्युतो
च नंदतिश्रिकां ड रोषः ॥ ~~भ्रामो विभ्रमति कीदृशा स्थिमजा~~ अनंतसुरयस्मैथमित्यमरः ॥५२॥ संस्कृतप्राकृतजातिः ॥
संस्कृतापभ्रंशजातेरुदाहरणद्वयं द्वाभ्यामाह । प्रायइति । इतप्रहीणा इतरहितो गजो हस्तिनः कीदृशो गजराजो मायो विभ्यति
त्र संतिः । उ॰ सरस्वतीं कुतस्सेहितोलः । कीदृशान्स्पतिनापश्चीराजन्वती राजते । उ॰ अवला । रसणं वर्द्धला । सुराति वेरोराजन्व

३६

71

नित्यमरः। प्रावृषिघर्षाक्ष्मा लेगिरितटीचोलप्रांतभूमिः। कीदृशी प्रवतीति पृष्टे उत्त• विदृषा। दवोवनाग्निस्तेन। हीनेत्यर्थः। चपुनरर्थे जले
क्षः पुरूषः कूपुरूषं धने। कुनरं प्रतिं जहिः अथाष्टिषः अं। विस्रुंपुनरपभ्रंशेन पष्टति। मक्लेषाव लिए। संस्कृतं किंम ध्यान्हे वेलायां।
घणाश्रयदिणो। कार्थः। घनात्ययदिने जाद्दसरः प्रातसरः। केरिसं। कीदृशं। घनात्ययेदिने। मेघापगमे मध्यान्हे सरः। जगुणं कीदृशं
जातं। उत्त• सम्हा वत्ताविद्द्याहितं। अस्य संस्कृतं। प्रारंरा तपत्तापितवात्स्यारलक्ष्मी नालपेन तापितवात्स्य यहिः। प्रवृत्तोय स्यन्तत
॥५४॥ कृतमिति। कृतं निकृतं घिनेइति यावत्। अंगंगानं कीदृशमिति पृष्टे। उ• विसंस्थानमगांचियलद्भूस मेरः। इति भवं इंतस्यच्छ
अंयणं किं पदं। तिकृति पृष्टे। उत्त• तं। तमप्रारं। त्वन्तुलसानां इताइति। पुनः पृष्टति। अतिलउपुवा। चि अतिलघुपरमाणुतद्वृत्तिपदं किं। उ•
प्रायो विम्पति कीदृशा। दृविगजा दंतमहीनागजाः पृथ्वी संप्रतिकी दृशीन्पतिना रजन्वती राजते॥ प्रायः प्रावृषिपुरी दृशी गिरि
तटीधनोच्चकः अंजनेमअञ्चवलिएभ्रुणच्चयदिणेजा द्दसरः केरिसं॥५॥ सरसा इवताविद्द्याहितं॥ कृतंगीदृशा मगांइतभववं
यदंतिविपासः। अतिलघुवाचिपदं किं केरिसुसुअणेसु होइजणो॥५५॥ विसंतमप्पा। संस्कृतापभ्रंशोजातिः। किं सुरवमाउः प्रायः केरि
शधिप्रास्यच्छाहरे दृयिता॥ कथमाभा कत्थि चिरिफोलुप्यइवी रघुपिसाणा॥५६॥ रामलक्ष्मालंभे। कत्थं वेरमसुजइतिविस्या
स्यात्ः पृष्टति स्थूरं हेरिण। अहिणवणअलीरको असाहुणो केण उज्जलइ॥५७॥ कलभएण। संस्कृतमागधिकाजातिः॥५
अणुत्तवलेरामक्षणा णवेइत्यमरः। केरिसुकीदृशाः। सुअणेसु। सुजनेषु। होइजणो॥ भवति जनः सुजनेषु सा॥ सुजनः प्राणिमात्रः कीदृशो
भवती पृष्टे। उत्त• विसंतमप्पा। अस्य संस्कृतं। विश्रांतमनाइति विश्रांतं कैशारहितं मनो यस्य स॥५५॥ संस्कृतापभ्रंशजातिः। संस्कृतमा
गधिजातकृत्याहरणकृपमाह॥ काभ्यां किमिति। प्रायः सुरवं आनंदं किंमाहुः पुनः आनंदमित्यर्थः। इष्याधाममुपजोषं चेत्यानंद इत्यमरः
कैशानां विष्कारं कोरिल्ये चैकिंमाहुः। उ• अलक्वं। अलक्षा स्वर्णकुंतला इत्यमरः। हरेद्दयिताकृा। उ• माउस्मी। निशिरा चौ। कथमाभा। का
दृशीति। कस्मिन्निति पृष्टे उ• अलंभे। अलंघ्या तनेन सत्रे। आभा भारूस्पृचिघुतिदीतय इत्यमरः। कोलुच्चई। कोरोचते। बीरघुलिसा
णां वीरपुरुषाणां कोरोचते। उ• रामलक्ष्मारंभे समरकर्मारंभ इत्यर्थः॥५६॥ कइतिरत्नवेरमसुजं। कतरीद्वावरूढविपक्षे उ• कलभः। हरिणः

णो =

श्रीं ४

भा ३

इदृष्टुति। अहिणवणअली। अभिनवनगरी। इत्यमरः। ...। असाहुणो। असाधो। केण उज्जलइ। केन उज्ज्वलति भवति। उ• एणा। हे हरिण। कलभए
णा करभपेने सर्थ॥५७॥

संस्कृतमागधिकां। संस्कृतपैशाचिकाजाते रूपाहरणमाह॥ क्राभ्यां। क्रोधेति। सर्वक्राधाये पूर्वीदिग्मे निश्चितानानुर्यस्या। एवंभूतस्य अरु
णाग्रसरस्य अनुसारथे॥ सूर्यस्या क्रोधेनारुणं उपमानपात्रं। वि॥ उ॰ कपिलवर्णं। कूपेर्वीन रस्य लपणं मुखमित्यर्थः। सगरस्यपु
त्रः। पुत्रैः। क्लिष्टमरणं प्रविश्य क्षणेन मरणं प्राप्तमिति पृष्टे॥ उक्त॰ कपिलवर्णं। कपिलस्य मुनेर्वर्णं। क्रोधः। वनमित्यर्थः॥५८॥ क
मिति जलदा मेघाः कं प्रीणयति। उ॰ चातकं। पक्षिविशेषं। कीदृशं सैन्यं कृतं समरात् संग्रामात् पलायते अपसरति। उ॰ कातरं। भी
रुः शिरोध क्रा कं धत्ते। उ॰ कंभीरः। रुद्रशिरः। रुद्रशिरः। कं हिंसं। कीदृशं। भो दृ। भवति। रुद्रस्य शिरः कीदृशं भवतीति
क्रोधारुणं क्लिष्टमरणाप्र सरस्य सर्वक्राधावनिश्चितननोरूपमानपात्रं॥ पतंगस्य गोधा भरणं सजरुस सरणं पुत्रैर्हि क्लिंप विनिस्तुणनुरं
धर्मैगेमसं॥५८॥ कपिलवर्णं। कं प्रीणयंति जलदाः सैन्यं कीदृक्पलायते समरात्॥ भीरुः शिरोरुहा किं धत्ते रुद्रशिर के हिंसं भो
दि॥५९॥ चातकं कातरं कं को वर्णोधः॥ अजलधिसुताकुंचदो दिधा संग्रामा हर्षुद्धः कमजयदसौ तो किं वै कोऽयते॥ आ
मंत्रो वि॰ कथय पावि दितं किं परं हेतु वा चिआणश्च उमहरमहिला सावि चे ल्लु इमीस॥६०॥ अए च म्मार म्मारावेहि॥५॥५॥
पृष्टे॥ उ॰ चातकं कातरं कं। क्रोधः। आनगंगातरंगं। आतो उस्सो गंगाया भागीरथ्याः स्तरंगाः यस्मिंस्त त्॥६१॥ संस्कृतपैशा
चिकं। संस्कृतत्लो क्लस्योदाहरणमाह॥ कइति। वर्णाधः। अकारादिक्षकारांतानां वर्णानां आद्यः प्रथमः कः॥ उ॰ आ। अवर्ण
अलधिसुता लक्ष्मीः। कुा कस्मिंचिति पृष्टे॥ उ॰ ए। अ॰ विष्णुः। तस्मिन्। दीर्घादिस्तं तं वर्णं कमाह॥ उ॰ एवं। एओङ्। ऐऔच्॥
एतत्सूत्रे कुः असौ वृद्धः सुगंतिः। कथमिति शेषः॥ उ॰ वा हेपत्लिन्या धिविष्णुरूपे त त्रिण इस्समरः॥ विदितं प्रसिद्धं हेतुं वाचिपदे किंरूपबलेति पृ
ष्टे॥ उ॰ हि हि हेमा वधारणे इत्यमरः। आणच्चेउ। यानन्तितुं महइ। आंचलि महिला योषित् सा वि। सापि। चे ल्ले इव हुति। कीस। कि
मित्यर्थः। यो ह्याचेनाम हिला योषित्स्यं फलं मिच्छति। सापि निश्चयेन किं वदेति॥ इति पृष्टे॥ उ॰ अए च म्मार म्मारावेहि। अयेच
क्षारवाद यध्वं॥ वादित्रे मिति निरोषः॥६२॥

73

~~समुग्गमा सुखसन्न~~। अस्यैवो ग्रहरणांतरमाह॥ ग्राज्झ इति। परुषवचनं कक्कसो वाची शब्दः॥ ड॰ वा इत्यव्ययं। स्मरारेः शंकरस्य कुंडजो
क्रो। ड॰ अतीसप्पी। हरिर्बिंधुः॥ अंभोधेः समुन्नालग्गा राहरला। क्कांउझ्लवाल॥ ड॰ जंपृथ्वी। धिवधो भारवाह दूर प्रचुति॥ विषधोवि
विधन्या पिपयातिाराध्वभारधौरितिमेदिनि॥ क्षिप्रपलीत्याह॥ रणी। कुण्डी। म नेभयानि पात्राणि। जणमि। णघरे। आनयसि।
नगते। क्रीसा। कुर्थं। जम्हा रअसा। जस्स दर्पो। जेणुपिल्लाय पछपलो। सडुण। सपुनः। परिहारागार। परिहारागारं। क्रीसदेइ। क्रीड
गृह्णाति। सन्मयानि हडी कुंडी पात्राणि अस्मद्दर्पं गृहे कुर्थं नानयसि। एवं प्रपुलिसपुनः॥ ड॰ क्रीडत्रं ददाति। नाहीकुंभार। नास्ति
ग्राह्यः कस्या सरूपवचनं कुरुजो कोसरारे। कामं भोधेर्ह दिइत्तर हीवधः प्रचुतीर॥ हडीकुंडी अणमिणघरे क्रीसअम्हा रअसांजे
णुपिल्ला सडुणपरिहारागारं क्रीसदेई॥ ६३॥ नाही कुंभारा संस्खलनो विपं। चित्रजातिः॥ कोनिवसइ सभ्भं इसुं इरिगिरिंगहणे
फुजमज्जम्मि। सहअज्जुणेणा जो ठुसिहिगमणो बेरिसो होइ॥ ६४॥ सरहससबराहवग्गो॥ ५॥ ५॥

दस्तगपत्र।

भ=

कुंभकारः॥ ६३॥ संस्खलनो क्तिपं। चित्रजातिः। शुभपाशतस्योग्रातरणाकृथं गाथ्या माह॥ कइति। कश्चनपुरुषश्चतुरां स्त्रियं प्रश्नलभा
षयाप्रचुति। कोनिवास इति वसति। सभ्भं इं। स्वच्छंदं। सुंदरीतिसबुद्धिः॥ गिरिंगहणे कुज मज्जम्मि गिरिंगहने कुंजस्य मध्ये सघंउ को निव
सतीति प्रष्टे। ड॰ प्राकृतभाषया ददाति। सरहस सबराहव गोसारभसःशबराव हरीवर्गो। समहः पुनः प्रचुति। सहअर्जुनेन जो ठुयो ठु।
श्रिहिगमणः श्रिविगमनः। केरिसो। क्रीदृशः। होई। भवति। अर्जुनेन सहयो ठुशिखिगमनः कार्तिकेय क्रीदृशो भवतीति प्रष्टे
ड॰ सरहस सबराहवग्गो। सरभस शबरावराहवर्गः। रभसेन हर्षेन क्रोधेन वा सहिता सरभसाः। येशबराः किराताः तेषामा
हवे संग्रामे अग्र्यः। अभ्रगण्यस्थर्पः॥ ६४॥ कैति। क्रीहरई। क्रीहरति। मणं। मनः। पइणो। पत्युः। गुणगणजोबण सलहणिज्जा
स्स। गुणगणयौवनश्लाघनीयस्य। गुणसमूहेनेयौवनेन च श्लाघनीयः कीर्तनीयः तस्यापत्युः भर्तुःमनः का हरतीति उत्तरं। सारस

74

३८
पिंगु

बहुआ। सदृशा वधूकाः समानकुलशीलवयस्केत्यर्थः। पुनः प्राप्तलभा पृथा पघति। कुअ चउच्चडलिसलूताः कृतलच ~~[illegible]~~ रच रे
लिशकाः। हुआसणाकेरिसा होंति। हुताशनाः कीदृशा भवन्ति। उत्तर। सरिस बहुआ। सर्षपाः सिद्धार्थास्ते हुआ। हुताशनाः चर
चरे लिशाकान कुर्वन्ति॥६५॥ सुहुमापत्तं। सुकृतापभ्रंशस्य पाणिग्रहणकृत्यं द्वाभ्यामाह। पाणीति। पाणिग्गहण। णिअंसणु। पाणि
ग्रहणनिवसनं। सोहइ। शोभते। केहिं। कैः। मण्डिअं। मण्डितं। पाणिग्रहणं विवाहस्तस्य निवसनं वस्त्रं कैर्मण्डितं शोभते। उ॰
समरंगणेहिं। समरंजनैः। तुत्थकुसुंभादिरंजनद्रव्यैरित्यर्थः। साहसु। साधय। बहुवीरपहुणो। बहुवीरप्रभोः। रिउबलं। रिपु
काहरसमणेपहुणो गुणगणजो बलेसलाहणिग्गस्स॥ कुअचउच्चडलिसहा हुआसणा केरिसा होंति॥६५॥ सरिस बहुआ।
सुहुमापत्तं। पाणिग्गहणणिअंसण। सोहइ। केहिं। मण्डिअं। साहसु। बहुवीरपहुणो। रिउबल केहिं खंडिअं॥६६॥ सम
रंगणेहिं। रसिअहु केण उवाउ णु किज्जइ। जुअईमाणसु केण उव्विज्जइ॥ तिसिअलोअ खणखणेण सुहिज्जइ। एहु पहु मम
भुअणे णिग्घइ॥६७॥ णीरसराएण॥५॥ ॥ बलं केहिं कैः। खंडिअं। खंडितं। बहुवीरस्वामिनो राज्ञः। शत्रुसैन्यं
कैः छिन्नं। साधय कथयेत्यर्थः। उत्त॰ समरंगणेहिं समरंगणैरित्यर्थः॥६६॥ रसिअहु॰ रसिकानां। केण। केन। उवाउ णु। उद्योदत्तं।
केन क्रियते। उ॰ णीरसराएण नीरसो रसरहितो रागो यस्मिन्स तथा तेन। यद्वा नीरसो रागो। जुअईभैरवादित्सेन। जुअइमाणसु। युव
तिमानस। केणउव्विज्जइ। केन उद्विग्नं क्रियते। उ॰ णीरसराएण। नीरसरागेण। निर्गतो रसरागौ यस्मात्तेन। तिसिअलोअ। तृषित
लोकः। खणखणं। केन सुहिज्जइ। सुखितः क्रियते। उ॰ नीरसराएण। नीरसखारावेण। नीरस्यखारावः पात्रविशेषः। तेन। पहु।
अयं। पहु। प्रभो। मम। भूअणे। भुवने। णिग्घइ। गीयते॥६७॥ सुकृतापभ्रंश॥६८॥ ॥६८॥

३८

75

शुद्धमागधिकस्योदाहरणद्वयं व्याख्यामाह॥ सुअलइति। सुअलो सूकरः। मेहं। मेघं पुपुइ प्रभृति। पुपुइमेहो विष्टपुति मेघोपि। तंत
दा। सुअल। तथा सूकरं। सूकरो वराहः। मेघंजलं इप्रभृति। मेघोपि तथा सूकरं प्रभृति कृणा। कृन। हआ। हता। सअच्छसुआ। सगरसुताः॥
सगरनाम्नो राज्ञः सुताः। केनहताः। उ० वेआलहयविलेणा हेवआल। वराल। कविलेणा। कपिलेन मुनिना। केषा जाणे। केन जाने॥ वि
सई। विसन्ति। पाआलं। पातालं। पातालं धरातलं जनः केन प्रविसन्ति। उ० वेआलहयविलेणा। हेवआलइथ। मेघ। विलेण विवरेण॥ ८८।
धवलसुअलेहिं। धवलोज्वलैः। केहिं। कैः। सोहइ। शोभते। धरणी। ससाणइससा। शशाशानदेशेरस्य। स्मशानस्य धरणी कैः शो
सुअलो मेहपुपुइ। पुपुइमेहोवेति तहा सुअलं। केणआगअउसुआ। केणअणो विलइयाआलं॥ ८८॥ वेआलहयविलेणा।
धवलसुअलेहिं। केहिं। सोहइ धरणीमसाणदेसस्स॥ णिलअस्स रपूवयोआ। वेहिपलिवेढिआ होंति॥ ८९॥ णवकलेवेहिं॥
शुद्धमागधजातिः। वैरीपुपइक कणेरोच्चइकसणोघणोकेहिं॥ सच्चाइण केहिं समत्थंति सच्चं निहितं कलाइं पि॥ ९०॥ अहितपक्खवेवेहिं।
मतेः। उ० णालकललेकेहिं। नरकरंकैः। नराणां करंकैः। अस्थिभिः। करंकोमसलकससयेनालि करफलेष्वनीति मेदिनिः॥ णिलअस्स। निरय
स्य करमआगारइसकाः करं। कैः। पलिविढिआ। परिवेष्टिता। होंति। भवंति। उत्तरं। णालकूलं केहिं। नरकरंकैः। नरकस्यागारं काः कपाणा
लेः। रंकसुकपणे मच्छुइति विश्वः॥ ९१॥ शुद्धपैशाचिकस्योदाहरणद्वयं व्याख्यामाह॥ वैरीति॥ वैरीपुपइ। वैरी प्रभृति। कसणो गगने।
रोच्चइ। रोचते। कसणो। कृष्णः। घनः। घनः। केहिं। कैः। वासु। प्रभृति। गगने कृष्णो मेघः कैः रोचते। उ० अहितपक्खवेहिं। अहितपक्षैः
अहितपक्षैः वकैः पक्षिविशेषैः। सच्चाइ। सत्यानि। णकेहिं। नकैः समत्थंति। समर्थ्यंते। सच्चं सत्यं। निहितं। निक्षिप्तं। कलाइं पि
कृतान्यपि। सत्यानि कैः। न समर्थ्यंते। उ० अहितपक्खेहिं। अहितपक्षैः। शत्रुवर्गैरित्यर्थः॥ ९०॥ ६६५॥ ५८

76

३१
वि·मु·

यन्नणेति। पन्नणंकिं। प्राप्यकिं। भउअणो· नवजना· णि धने हताण। निधने हतानां अवासणं अध्यासनं। फुचति। भजति। चंपकणिसन्नअणरस
जंभति सन्नद्दनस्य। निधने रणे हतानां मध्ये मउअनः सुभटः किं प्राप्य जंभति सन्नद्दनस्य सङ्ग्रास्याध्यासनं भजति॥ उ· विरामरणं विषमरणं। विष
मरणं प्राप्य सर्पः। भोत्तूण। भुक्त्वा। खोरतररवुकूवसआई। घोरतरदुःखशतानि। पावा। पापा मोहांधकारकूरणं। [illegible] लंत्रा
च्चसअणलपवहकिंलहंति। किं उभंते। घोरतरदुःखशतानि भुक्त्वा पापाः पाविष्ठाः किं प्राप्य। मोहांधकारकूरणं जभंतो वदेति॥ छे॥ उ· विसम
रणं। विषेण गरलेन मरणं प्राप्य सर्पः। भुक्पेसाची॥७१॥ भुक्तो विक्षुस्यो हरणमाहेखूनं। जोति। जाणचजाणइयानचजानाति।
यन्नणं किं भउअणोति धणे हतां णअवासणं फुचति चंपकणिसन्नअणस्स॥ भोत्तूण खोरतरदुकूवसआइयाबामोहांधआरकूरणं लप
किं लहंति॥७५॥ विसमरणं। भुक्पेसाचिक्रं। जाणचजाणइ णिरेतेभसि· सा किं सकुच्चइ वहूरे संभलिओ ति ससेरिसवभेउइजाणी॥
धीसभणिज्जइ सो विणाणी॥७२॥ सुतेछी॥ भुक्तो विक्रं संभुञ्जाति॥ एतावतापि दिग्मात्रं प्रश्नोत्तरा दर्शितं मया॥ येनयेन
छितुष्यंति तच्छिपदत्तमउसुपतां॥७३॥ इति धूर्मदासकृते विदग्धमुखमंडने तृतीयः परिच्छेदः॥ छ॥ राम। ५॥ ५॥
णिंदेमभलि। निन्दयाविरजा। सो। किं सकुच्चइ कीसो इणुच्यते। वेहूरे संभलि। यद्दूरे सभलि। च पुनरर्थे। यानिन्द्यापि विरक्ता किमपि न
जानाति सा कीदृगुच्यते। हे शांभलि। कुट्टनि। पद्द। उ· सुतेरछा। सुतेरी। त्वं सुसा। इत्यर्थे सुतेरीति मध्यदेशीयभाषा। जोतिन्नसरि।
सवन्यसितनर्मपानां पेउइ। पीडयितुं जाणइ जानाति। कीसा। कादृक्। भणिज्जइ। भण्यते। सो विभाणी। सविज्ञानी॥ उ· सुतछी।
सोमनसैलका रइत्यर्थे सुते छीतिमध्यदेशीलौकिकभाषा॥७२॥ भुक्तो क्रिकं सुतुञ्जाति। परिच्छेदमुपसंहरति। एतेव तेति प्र
याप्रश्नानादि न्नोत्रे एकदेशां दर्शितं। येनयेन प्रश्नेन तच्छिदुस्तुष्यंति तन्मयहृषतां॥७३॥ तारा चंद्रेण ठीकेयं कृता विदग्धमनोह
रा॥ व्याख्या[illegible]ख्यातः स रहस्योयं परिच्छेदः स्तृतीयकः॥५३॥ हस्ताक्षर अनुष्ठेनोपनाम्नासीवरामेण लिखितं॥ छ॥ छ॥ छ॥

म·टी·प·३
३१

K K S U LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1561
Dist. Nagpur

77

```
[OrderDescription]
,CREATED=25.06.20 14:01
,TRANSFERRED=2020/06/25 at 14:14:14
,PAGES=77
,TYPE=STD
,NAME=S0003223
,Book Name=M-1561-VIDMDHAMUKH MANDAN
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
```

```
FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
```

```
FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
```

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,